

ΧΙΑΚΑ

Α΄.

ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΟΥ ΤΟΥΡΚΟΒΕΝΕΤΙΚΟΥ ΠΟΛΕΜΟΥ

Όταν οἱ Τούρκοι ἐναυπήγησαν ἰσχυρὸν στόλον, ὅπερ συνέβη οὐσιαστικῶς ἀρχομένης τῆς 15' ἑκατονταετηρίδος, ἠδυνήθησαν νὰ ἐπιδοθῶσι συστηματικῶς εἰς τὴν ἐκκαθάρισιν τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ἀπὸ τῶν Φράγκων, οἵτινες ἀδιαλείπτως αὐτοὺς ἠνώχλουν, εἴτε φανερῶς πολεμοῦντες, εἴτε ποιῶντες μᾶλλον πειρατικὰς ἐπιδρομὰς. Ἡ ἀδυναμία τῆς Δύσεως ἔναντι τῶν Τούρκων εἶναι ἐκδηλος, καὶ αὐτοὶ δὲ οἱ πάντων τῶν ἄλλων ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἰσχυρότατοι παράγοντες, οἱ Βενετοί, κλονίζονται καὶ μετὰ κόπου διατηροῦσί τινας τῶν ναυτικῶν αὐτῶν κτήσεις. Ἡ Χίος, κτῆμα ἐμπόρων ἐκ Γενούης εὐγενῶν, διετήρησε τελευταία πασῶν τὴν ἀνεξαρτησίαν της — πλὴν τῆς Κρήτης, ἣτις, ὡς γνωστόν, ὑπετάγη πολλῶ βραδύτερον εἰς τοὺς Τούρκους — οὐχὶ διὰ τὴν δύναμιν τῆς τοπικῆς ἡγεμονίας της ἢ διὰ προσοασίαν τῆς μητροπόλεως Γενούης, ἀλλὰ διὰ τὴν σύνεσιν μόνην τῶν κυβερνητῶν της καὶ τὴν πρὸς τοὺς Τούρκους ἀκαταπόνητον δωροφορίαν των.

Συχνότατα συνειθίζεν ὁ βηλέρβης ἢ ὁ καπετὰν - πασὰς νὰ ἐμφανίζε-ται πρὸ τῆς πλουσίας νήσου ὑπὸ τὸ ἐν ἢ ἄλλο πρόσχημα, τῇ ἀνοχῇ τῶν ἄλλοτε μεγαλοπρεπῶν ἡγεμόνων της. Κατὰ μῆνα Ἀπρίλιον τοῦ 1510 εἰσηλθὲν εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου πομπωδῶς ὁ βηλέρβης τῆς Ἀνατολῆς ἐπὶ κεφαλῆς δέκα φουστῶν πρὸς καταδίωξιν τῶν πειρατῶν πρὸ τῶν ἐκπλήκτων ὀμμάτων ἀρχόντων τε καὶ ἀρχομένων, ὅπως λέγει ὁ Σανούδος εἰς τὸ ἡμερολόγιόν του. Συνέλαβε δὲ τοὺς εἰς Χίον καταφυγόντας πειρατὰς ἐκείνους καὶ ἐξ αὐτῶν ἐκρέμασε πεντεκαίδεκα ἐν αὐτῷ τῆς πόλεως τῷ λιμένι καὶ εἰκοσιπέντε ἐν ἄλλῳ τινὶ τῆς νήσου, πρὸς εἰ δὲ καὶ δύο πλήρη δούλων πειρατικὰ πλοῖα ἐκράτησεν (φουστάς). Αὕτη εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς ἐπισήμου ἐμφανίσεως τῶν Τούρκων ὡς διωκτῶν τῆς πειρατίας, τῆς λυμαιομένης τοὺς ἀτυχεῖς νησιωτικὸς πληθυσμούς. Μία ἐπιστολὴ τοῦ ἐν Χίῳ Βενετοῦ προξένου Ἰωάννου δὲ Τάμπια ¹ πρὸς τὴν δημοκρατίαν, βεβαιώνει ὅτι οἱ πειραταὶ τοῦ Αἰγαίου ἐξωλοθρεύθησαν, ἐπικειμένης μάλιστα νέας ἐμφανίσεως τοῦ τουρκικοῦ στόλου συγκεϊμένου ἐκ γαλερῶν, φουστῶν καὶ караβελῶν. Ὡστε εἶναι γεγονὸς

¹ Diarii di Sanudo t. I p. 135.

ὅτι οἱ Τούρκοι εἶχον ἤδη ἀναλάβει τὴν δίωξιν ἂν μὴ τὴν καταστροφὴν τῆς πειρατίας, ἣ ὅποια ἦτο τὸ ὄπλον τὸ πλέον ἀποτελεσματικόν, ὅπερ διέθετον οἱ φθίνοντες κύριοι τῶν Ἑλληνικῶν νήσων, κατὰ τὸν κεκαλυμμένον ἐκείνον πρὸς τοὺς Τούρκους πόλεμον, πρὸς διατήρησιν τῆς ἐν τῇ θαλάσῃ ταύτῃ ἡγεμονίας τῶν νήσων.

Οἱ Τούρκοι, ἴσως καὶ ἀπὸ τοῦ τέλους τῆς ἐξ ἑκατονταετηρίδος, ἀδιαλείπτους διεξῆγον ἀγῶνας ἐν τῷ στενῷ τῆς Χίου κυρίως, πρὸς τε φύλαξιν τῆς ἔναντι ἀσιατικῆς παραλίας καὶ πρὸς ἀσφάλειαν τῶν καραβανίων καὶ ἄλλων αὐτῶν συγκοινωνιῶν.

Μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ Χαϊδερίν Βαρβαρόσσα, τὴν ὑποταγὴν τῶν Κυκλάδων καὶ τῆς Ρόδου, ἣ μὲν δύναμις τῶν Τούρκων κατὰ θάλασσαν ὀγκώδης ἐγένετο, ἣ δὲ τῶν Χίων ἡγεμόνων ἠτόνισε βαθμηδόν, ἕως ὅτου ἠναγκάσθησαν οὗτοι νὰ παραδώσουν ἄνευ ἐλπίδος, εἰς χεῖρας τοῦ Πιαλῆ-πασᾶ, τῷ 1566, τὴν νῆσον ἀμαχητί.

Ὅτε κατελήφθη ἡ Χίος ὑπὸ τῶν Τούρκων, δὲν εἶχεν ἴσως οὔτε 50.000 κατοίκων, τόση ἦτο ἡ ἐρήμωσις, ἣ ἐπιτευχθεῖσα ἐπὶ τῆς ξενικῆς διοικήσεως, ὀφειλομένη ἀφ' ἐνὸς μὲν εἰς τὰς παντοίας πιέσεις καὶ τὴν δουλείαν αὐτόχρημα τοῦ γεωργικοῦ πληθυσμοῦ, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰς τὰς πειρατικὰς ἐπιδρομὰς, τὰς ἀδιαλείπτους, καὶ τὰς τρομερὰς κατὰ καιροὺς, ἐπιδημίας, καθ' ἃς μόνως ἠραίωνον αἱ τῶν πειρατῶν ἐπισκέψεις καὶ ἐχθαροῦντο τὰ κυβερνητικὰ μέτρα. Ἡ Χίος ὀλίγας δεκάδας ἐτῶν, μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς εἰς τοὺς Τούρκους ἠερίθμει πλέον τῶν ἑκατὸν χιλιάδων κατοίκων, κατὰ τὴν ὁμόφωνον μαρτυρίαν πολλῶν περιηγητῶν², διότι καὶ περὶ τῆς φορολογικῆς ἐλαφρύνσεως ἐμερίμνησαν οἱ νέοι κύριοι, καὶ περὶ τῆς αὐξήσεως καὶ ἀνανεώσεως τοῦ πληθυσμοῦ διὰ τοῦ ἐποικισμοῦ χιλιάδων τινῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τε Πελοποννήσου καὶ Εὐβοίας, Κυκλάδων τε, καὶ Κρήτης ἴσως βραδύτερον.

Ἡ φανερὰ αὕτη εὐημερία τῶν κατοίκων, ἐκδηλος εἰς τὴν γεωργίαν, τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ναυτιλίαν, ἐκδηλος εἰς τὴν κοινωνικὴν ὀργάνωσιν τὴν θυμαστὴν τῶν Χίων, θὰ προέβαιεν ὄντως ἀπροσκόπτως, ἐὰν δὲν ὑφίστατο, ἀπὸ τῆς ἐπομένης ἀμέσως τῆς ἀποπομπῆς τῶν πρώην αὐθεντῶν, ἣ ἀένναος προσπάθεια τῶν δυτικῶν πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου. Ἐνδιαφέρουσα μάλιστα θὰ ἦτο καὶ στατιστικὴ οὕτως εἰπεῖν ἔρευνα τῶν ἀδιαλείπτων ἐνοχλήσεων, ἐπιχειρήσεων, συναντήσεων ἢ συμπλοκῶν, αἵτινες ἔγιναν διὰ τὴν Χίον, καὶ περὶ τὴν Χίον εἶτε ὑπὸ μορφὴν πειρατίας, ὑπὸ εὐρυτάτην ὅμως ἔννοιαν, εἶτε ὑπὸ μορφὴν κεκηρυγμένου πολέμου. Ἡ πρόθεσις, ἣς ἐλπίσωμεν ὅτι ἦτο σταυροφορικὴ, ἔχομεν ἐν τούτοις καὶ δεδομένα νὰ πιστεύωμεν ὅτι ἦτο κυρίως κατακτητικὴ, ἐνθαρρυνομένη καὶ προωθουμένη ὑπὸ τῶν εἰς ἅπαντα σχεδὸν τὰ Ἑλλη-

² Randolph, *The present State of the Morea etc.* London 1689 p. 172. Piaccura, *Egeo Redivivo* p. 231, Pietro della Valle, *Viaggi etc.* (1680) p. 325.

νικά ταῦτα μέρη, καὶ ἴδια τὰ ἐμπορεῖα, μονίμως βιούντων ὑπολειμμάτων τῆς Λατινοκρατίας, κτηματιῶν, ἐμπόρων, κληρικῶν καὶ δὴ μοναχικῶν ταγμάτων. Οἱ ἄνθρωποι οὗτοι, βιούντες εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀνατολῆς ἀπὸ μακρῶν ἐτῶν καὶ θεωροῦντες ταῦτα ὡς ἴδιαν πατρίδα, καὶ τούτων ἄρχοντες μέχρι τῆς χθῆς, οὐδέποτε ἀπώλεσαν τὴν ἐλπίδα τῆς ἀνακτήσεως αὐτῶν, οὐτ' ἔπαυσάν ποτε ἐργαζόμενοι πρὸς ἀνάκτησίν των. Ὅλιγα ἔτη μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς νήσου εἶχεν ἐπιχειρηθῆ ἀνοήτως καὶ ἀμελετήτως διὰ τοσκανικῶν δυνάμεων ἡ ἀνάκτησις τῆς νήσου ὑπὸ τῶν ἐξορίστων αὐθεντῶν της, τοῦτο ὅμως εἰς μόνην τὴν διώξιν τοῦ λατινικοῦ στοιχείου συνετέλεσε, διότι κατ' αὐτοῦ ἐστράφη ἡ μανία τῶν ἐξοργισθέντων Τούρκων. Ἐκτοτε—τοῦτο συνέβη τῷ 1599—μέχρι περίπου τοῦ μέσου τῆς 15' ἑκατονταετηρίδος διετηρήθη γαλήνη τις, ἣτις λίαν συνετέλεσεν εἰς τὴν ἀνόρθωσιν καὶ τὴν ἀναγέννησιν τῆς νήσου. Μόλις, ἀνεπτερώθη, οὕτως εἰπεῖν, ὁ τοπικὸς πληθυσμὸς καὶ ἤρχισεν ἡ ὠραία νῆσος ἀποδίδουσα τὰ πλούσια αὐτῆς καὶ ποικίλα προϊόντα, ἡ δὲ ζωὴ ἡ γενικὴ τοῦ τόπου νὰ ἐκδηλῶται πλουσιῶς εἰς τὰ σημαντικὰ χιακὰ ἐμπορεῖα τῆς Σμύρνης καὶ τῆς Πόλεως, ἐπῆλθεν ὁ βενετοτουρκικὸς πόλεμος, ἀγὼν ὑπάρξεως διὰ τὴν Βενετιανὴν ἐν τῇ Ἀνατολῇ. Ἡ Κρῆτη ἐκινδύνευεν ὡς καὶ ἡ ἐπιρροὴ τῆς δημοκρατίας εἰς ὅλους τοὺς ἐμπορικὸς λιμένας, ὅπου οἱ Ἕλληνες ἔμποροι παρεμέριζον πλεόν τοὺς λατίνους. Ἡ ἀλληλογραφία τῶν προξένων ἦτο φλογερά, αἱ ἐκθέσεις τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν ἡγουμένων τῶν ταγμάτων λίαν ἐνθαρρυντικαί, τὰ πάντα ἐκάλουν εἰς βοήθειαν καὶ ἀπελευθέρωσιν. Εἰς τὸ βενετικὸν ἀρχεῖον, ὀγκώδης εἶναι ἡ ἀλληλογραφία τῆς Χίου ἀπὸ τοῦ μέσου τῆς ἑκατονταετηρίδος ταύτης μέχρι τοῦ 1715 σχεδόν, διαφωτιστικὴ, διδακτικὴ περὶ τε προσώπων καὶ πραγμάτων, προθέσεων καὶ κατευθύνσεων. Ἡ Βενετία, ἄρξασα μικρὸν τῆς Χίου, μετὰ τὴν ἐν ἔτει 1204 διανομὴν, οὐδέποτε ἔπαυσεν ἐποφθαλμιῶσα τὴν θαυμαστὴν γεωγραφικὴν της θέσιν, τὴν σκάλαν τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, ὡς ἐλέγετο, τὴν σκάλαν τῶν караβανίων τῆς Συρίας καὶ τῆς Αἰγύπτου, τὸν ἐνδιάμεσον σταθμὸν Μεσογείου καὶ Γαλατᾶ, τὴν θύραν τῆς Σμύρνης. Διὰ τοῦτο ἐπανειλημμένας πολεμικὰς προσπαθείας κατέβαλεν ἵνα τὴν ἀποσπᾷ ἀπὸ τῶν χειρῶν τῶν Γενοατῶν, χωρὶς νὰ προσπαθῆσῃ ποτὲ νὰ τὴν βοηθῆσῃ κατὰ τῶν Τούρκων. Ἦδη ὅμως, στρέφεται κατὰ τῆς Χίου, τὴν ὁποῖαν ἡ Τουρκία ἔχει ὡς ναυτικὴν καὶ στρατιωτικὴν βάσιν, κέντρον ἐπιστρατεύσεως, ἀποθήκην¹ καὶ βάσιν ἐπισιτισμοῦ καὶ εἰς τὴν Χίον, ἑκατοντάδες χειρῶν ὑψοῦνται ἱκετευτικῶς, προσδοκῶσαι τὴν ἀπὸ τοῦ βενετικοῦ στόλου σωτηρίαν.

Τὰ περὶ τὴν Χίον βενετοτουρκικὰ γεγονότα ἄρχονται ἀπὸ τοῦ 1645

¹ Ὁ Ἀθ. Ὑψηλάντης, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν σ. 156, λέγει ὅτι τῷ 1656 ἰδρύθησαν μεγάλα ἀποθήκαι οὐ μόνον ἐν τῇ πόλει, ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλα πολλὰ σημεῖα τῆς νήσου.

καὶ ἐντεῦθεν². Ἀρχομένου τοῦ ἔαρος τοῦ ἔτους 1647, Τοῦρκός τις, ὅστις ἀναχωρήσας ἐκ Χίου εἶχε συλληφθῆ ἐπί τινος πλοιαρίου ὑπὸ περιπολοῦντος Βενετικοῦ βριγαντινίου, παρέσχε τάσδε τὰς πληροφορίας περὶ τῆς ἐν τῷ λιμένι Χίου κινήσεως³: «Ἐν τῷ λιμένι εὐρίσκονται 22 γαλέραι ὀπλισμέναι, καὶ 10 ἐτοιμάζονται ἐν τῷ ναυστάθμῳ. Τὰ πληρώματα τῶν τριῶν γολετιῶν ποῦ ἐξῆλθον ἀποτελοῦνται καθ' ὀλοκληρίαν ἐκ Χίων χριστιανῶν· κωπηλατῶν ὁμῶς ὑπάρχει γενικῶς μεγάλη ἔλλειψις, μολονότι ὁ καπετὰν πασαῶς προσφέρει εἴκοσι πέντε γρόσια κατ' ἄνδρα. Πλοῖα βαρέα (βασέλλα) εἴκοσι ἕξ, ἐξελθόντα τοῦ λιμένος, σταθμεύουσι πρὸ τῶν μύλων (τοῦ ἐπάνω Γιαλοῦ) ταύτην τὴν στιγμήν, ἕξ ὧν ὀλίγα μὲν εἶναι τουρκικὰ καὶ αἰγυπτιακὰ, τὰ δὲ πλεῖστα φλαμανδικὰ καὶ ἀγγλικὰ, ὅλα μεγάλα, πλήρη ἀνδρῶν πολεμιστῶν τῆς Ἀνατολῆς, οἱ ὅποιοι κοινῶς καλοῦνται *λεβένταις*. Εἶναι ἀκόμη καὶ πέντε μαοῦναι ὀπλισμέναι ὁμοίως, μὲ ἕξ ἕως ἑπτὰ κωπηλάτας κατὰ θρανίον καὶ τετρακοσίους *λεβένταις*. Ἐπίσης ἀνά διακόσιοι ἦσαν καὶ εἰς τὰς ἑλαφρὰς γαλέρας. Ἐπὶ δὲ τῆς ναυαρχίδος ἦσαν ἕξ ἄνδρες κατὰ θρανίον καὶ τρισχίλιοι *λεβένταις*, ἐν οἷς καὶ ἡ ἑκατοντὰς τῶν Ἀλβανῶν σωματοφυλάκων τοῦ καπετὰν πασαῶ. Ὁ πασαῶς ἦτο νέος, γενναῖος καὶ ἀγαπητὸς εἰς τοὺς ἄνδρας. Ὁρμίζοντο δ' ἀκόμη καὶ 30-40 καΐκια, ἀπὸ τὰ λεγόμενα *καραμουζάλ*, πλήρη τροφίμων, προωρισμένα διὰ τὴν Κρήτην.

Δὲν χρειάζεται πλούσια φαντασία πρὸς ἀναπαράστασιν τοῦ λιμένος καὶ τῆς πόλεως Χίου μὲ τὴν μάλιστα αὐτὴν τῶν πληρωμάτων, τοῦ θορύβου καὶ τῆς γενικῆς ἀγριότητος, ἡ ὁποία θὰ ἐπλητε τὴν κοινωνίαν, τὴν ἀγοράν, πᾶσαν ἐκδήλωσιν τοῦ βίου τῆς πόλεως. Ὡσεὶ δὲ μὴ ἤρκει ἡ θεομηνία αὕτη, κατέφθασε καὶ ἄλλος στόλος, ἵνα συνενωθῆ μετὰ τοῦ ἤδη ἐν Χίῳ ναυλοχοῦντος. Ὁ νέος στόλος ἐτέλει ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ λεγομένου γέροντος καπετὰν πασαῶ, ἀπήρτιζον δ' αὐτὸν δέκα αἰγυπτιακὰ πολεμικὰ, δεκαῆς γαλέραι ἑλαφραὶ, ἕξ μεγάλαι, ἠτοιμάζοντο δ' ἀκόμη δέκα τοιαῦται ἐν τῷ ναυστάθμῳ τῆς Πόλεως. Τοῦτο δὲ τὸ κακόν, τῆς συσσωρεύσεως τοσούτου καὶ τοιούτου πλήθους ἐπικινδύνου ἐν τῇ νήσῳ, ἦτο συνηθέστατον, ἂν μὴ διαρκές, διεξαγομένου τοῦ πολέμου. Καὶ ἐν ὅσῳ μὲν αἱ δυνάμεις αὗται ἦσαν ὀπωσθήποτε ἐκ τῶν λεγομένων τακτικῶν ἢ πειθαρχουσῶν, καλῶς εἶχεν, ἀλλὰ συνήθως εἰσώρμων εἰς τὸν λιμένα παντοῖα πληρώματα πειρατικὰ ἀπειθάρχητα, ἐπικουρικά, ὡς γνωστόν, τῆς ἀρμάδας. Ταῦτα μάλιστα εἶχον καὶ τὸ πλεονέκτημα ὅτι ἔδρων καὶ ἐν εἰρήνῃ. Πικρὰν πείραν τούτων ἔσχεν ὁ Γάλλος πρεσβευτῆς καὶ περιηγητῆς μαρκήσιος Nointel, ὅστις διέμεινεν εἰς Χίον ἐπὶ τινὰς ἡμέρας κατὰ τὴν περιήγησίν του ἀνά τὰς χώρας τῆς Ὁθ. αυτοκρατορίας, γενομένην μετὰ

¹ Archivio di Stato di Venezia Senato, Proveditor General da mar 1647-1695, Dispacci di Con/poli.

² Ἐκ τοῦ βενετικοῦ ἀρχείου. Proveditor General da mar N° 4, 1647 Aprile 16.

τὴν σύναψιν τῆς εἰρήνης, τῷ 1673. Οὗτος ἐπέβαινε, ὡς γνωστόν, πλοίου ἰδίου, κατὰ δὲ τὴν ἐν Χίῳ διαμονὴν του δὲν ἔμενε ἐπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐφιλοξενήθη εἰς μίαν ἐκ τῶν μονῶν τῶν Δυτικῶν, ἧτις εἶχε θαυμασίαν θέσιν ἐπὶ τοῦ Παλαιοκάστρου, καὶ ἄνεσιν περισσὴν. Ἐν μᾶ τῶν νυκτῶν, εἰσέβαλεν ἀπροσδοκῆτως εἰς τὸν λιμένα σμῆνος πειρατικῶν τοῦ χειρίστου εἴδους. Τὰ κακοποιὰ πληρώματα ἐπέδραμον ἀμέσως ἐπὶ τῆς πρεσβευτικῆς θαλαμηγοῦ, ἣν διήρπασαν, πληροφορηθέντα δὲ ποῦ ἔμενε ὁ Nointel, ἐπῆλθον κατὰ τῆς κατοικίας του κραδαίνοντα μαχαίρας καὶ ἄλλα φονικά ὄπλα. Ἄλλ' οἱ ἐν τῇ μονῇ ἠμύνθησαν ἐπιτυχῶς διὰ τῶν ὄπλων μέχρι πρωίας, οὐκ ὀλίγους μὲν φρονεύσαντες, ἀπομακρύναντες δὲ καὶ τοὺς λοιποὺς μέχρι τῆς ἀφίξεως ἐπικουρίας ἐκ τοῦ φρουρίου¹.

Μήπως ὁ βάσιλος τῆς Βενετίας Δονάδος ὀλιγώτερα ἔπαθεν ἐπιχειρήσας νὰ ταξειδεύσῃ μέχρι Χίου μὲ τὴν πρόθεσιν νὰ λάβῃ πληροφορίας ἀσφαλεῖς περὶ τοῦ τόπου, τῆς ὀχυρώσεως καὶ τῶν πνευμάτων τῶν κατοίκων τῆς νήσου, ἐπικειμένου τοῦ νέου βενετοτουρκικοῦ πολέμου;

Ἄφου τὸν ἐδέχθησαν ἐπισήμως οἱ προϊστάμενοι τῆς Δυτικῆς κοινότητος καὶ μετέβη ν' ἀναπαυθῆ εἰς τὸ προορισθὲν δι' αὐτὸν κατάλυμα, ἐνέσκηψε σμῆνος Ἀλγερίων πειρατῶν, οἱ ὅποιοι ἀψηφούντες πάντα νόμον καὶ πᾶσαν ἀντίστασιν, ἐτρομοκράτησαν ἐπὶ τριήμερον αὐτόν τε καὶ τὴν οἰκογένειάν του καὶ τὴν κοινωνίαν ὀλόκληρον. Ἡ σωτηρία των δὲ ἐξηρητήθη ἀπὸ τυχαίαν λαυλαπώδη τρικυμίαν, ἧτις συντρίψασα ἐπὶ τοῦ λιμενοβραχίονος τὰ πλοῖα τῶν πειρατῶν τοὺς ἔκαμε μετριοπαθεστέρους κατ' ἀνάγκην καὶ βίαν ἀνωτέραν. Ἐννοεῖται ὅτι ὁ πανοῦργος βάσιλος εἰς τὴν ἐκθεσίῳ του χρωματίζει ζωηρότατα τὰ γεγονότα, ἵνα πιστευθῆ πόσον μικρὰν ἀσφάλειαν εἶχεν ἡ Χίος ὑπὸ τοὺς Τούρκους².

Ἄλλὰ μήπως ὁ Γάλλος ναύαρχος Duquesnes δὲν ἐπετέθη ἐν ἔτει 1681 κατ' αὐτῆς τῆς πόλεως καὶ τοῦ φρουρίου ἐξ ἀφορμῆς πειρατῶν, οὔτινες εἶχον εὔρει καταφύγιον ἐντὸς τοῦ λιμένος της; Οὗτος, ἐπειδὴ δὲν ἐπέιθοντο οἱ πειραταὶ νὰ παραδοθῶσιν, ἐβομβάρδισε τὴν πόλιν τόσος δ' ἦτο ὁ πανικός τῶν κατοίκων ἐκ τοῦ ὑπὲρ δίωρον παραταθέντος βομβαρδισμοῦ, ὥστ' ἐγκατέλιπον οὔτοι τὴν πόλιν καταφυγόντες εἰς τοὺς ὑπερκειμένους λόφους καὶ τὰ σπήλαια³. Ἐν μέσῳ τοιαύτης τινὸς ἀτμοσφαιρας ἤρχισαν αἱ συσκέψεις τῶν δύο Τούρκων ναύαρχων, αἵτινες μετὰ τινος ἡμέρας κατέληξαν εἰς τὰς ἑξῆς ἀποφάσεις: Νὰ ἐνεργηθῆ συντόμως α') βιαία στρατολογία τῶν Χριστιανῶν ἀνὰ τὰς τε νήσους καὶ τὰς μικρασιατικὰς παραλίας πρὸς πύκνωσιν τῶν τε

¹ Marquis de Nointel, Voyages 1670 - 1680, Paris, p. 17 κέξ.

² Κ. Σάθα, Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς σ. 312 κέξ. Monumenta IV σ. 27 κέξ.

³ Gu y, Voyage litteraire de la Grèce III, 352. Πβ. καὶ Substance d'une lettre écrite par son Officier du Grand Visir à un Pacha etc. Paris 1683 in 8o.

πληρωμάτων και τῶν ταγμάτων τῶν γενιτσαρικῶν β') νὰ γίνῃ συμπλήρωσις τῶν ἐτοιμασιῶν τοῦ στόλου και γ') ν' ἀρχίσῃ ὁ ἀπόπλους ἅμα τῇ ἀφίξει τῶν ἐπικουριῶν πρὸς συνάντησιν τῶν Βενετῶν εἰς Εὐρύπιον ἢ Μορέαν. Οἱ Βενετοὶ ἀφ' ἑτέρου δὲν ἀνέμενον εἰς Εὐβοίαν ἢ Ἄνδρον ἀκίνητοῦντες, ἀλλὰ ταχέως ἐπλησίασαν τ' ἀνατολικά τοῦ Αἰγαίου παραλία. Τὸ σύνθημα ἔδωκεν ὁ Ἰωάν. Βαπτ. Γριμάνης διὰ θαλασσίας ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ κάστρου τοῦ Τσεσμέ (Κρήνης), κειμένου καταντικρὺ τῆς πόλεως Χίου και χρησιμεύοντος ὡς κέντρου ἀνεφοδιασμοῦ τῆς Χίου και ἄλλοτε και τότε και μέχρις ἑσάτων. Οἱ Βενετοὶ ἤρπασαν ὅτι εὖρον ἐκεῖ, μέχρις ἐνδυμάτων και ταπήτων ἀκόμη, εἰς τὴν Χίον ὅμως δὲν προσήγγισαν, ἐκ φόβου τοῦ μεγάλου τουρκικοῦ στόλου, ὅστις ἐστάθμευεν ἐκεῖ ἡ ἠθικὴ ἐν τούτοις ἐντύπωσις και ἡ κατάπληξις παρὰ τοῖς ἐν Χίῳ ὑπῆρξε μεγάλη. Μόλις συνήλθον οἱ Τούρκοι ἐξαπέστειλαν κατεσκευασμένως πλοία τινα εἰς καταδίωξιν τῶν λαφυραγωγῶν, οὔτινες, κατὰ τὸ λέγειν τῶν διωκτῶν, ἔσπευσαν ν' ἀσφαλισθῶσιν ἐντὸς τοῦ Ναυπλίου.

Μετὰ ταύτην τὴν ἐπιχείρησιν μεσολαβεῖ μικρά τις ἀπραξία, διακοπτομένη ὑπὸ ἀραιῶν τινων μακρὰν τῆς Χίου γεγονότων. Περὶ τὰ τέλη ὅμως τοῦ 1657 μοῖρα τῶν Βενετῶν ἐσημειώθη ὑπὸ τὸν γνωστὸν Ἀλοῖσιον Μοτσενίγον εἰς τὰ ὕδατα τῆς Ἰκαρίας. Ἐκεῖθεν ἔστειλαν οἱ Βενετοὶ ἐν πάσῃ μυστικότητι δύο ὀριγαντίνια, τὸ ἐν παπικὸν και τὸ ἕτερον Μελιταῖον, ἵνα φέρωσιν εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν Χίῳ.

Εἰς τὸ βενετικὸν πλουσιώτατον ἀρχεῖον εὖρον σωρείαν ἐκθέσεων τοιούτων και πληροφοριῶν τῶν ἐν Χίῳ καθολικῶν και μοναχῶν και πρὸ πάντων τῶν καπουκίνων, βεβαίως δὲ και τῶν τότε προξένων τῆς Δημοκρατίας, πρὸς τὸν βάϊλον και πρὸς τοὺς στολάρχους, με ὀνόματα και χρονολογίας, και πρὸ πάντων με λεπτομερείας περὶ τε τῆς δυνάμεως τῶν Τούρκων, ἀλλὰ και περὶ τῆς καταστάσεως τῶν πνευμάτων τῶν ὀρθοδόξων και τῶν διαθέσεων αὐτῶν ἀπέναντι μιᾶς βενετικῆς δράσεως. Τὰ πλοιάρια ἐπανήλθον κομίζοντα τὴν πληροφορίαν ὅτι ὁ ἐν Χίῳ ναυλοχῶν στόλος ἦτο ἰσχυρότατος και πολυἀριθμος. Ἄλλ' ὁ Μοτσενίγος δὲν εἶχεν ἀπόλυτον ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς παπικοὺς και Μελιταίους, ἰδίᾳ δ' εἰς τοὺς δευτέρους, διότι οἱ ξένοι πολλάκις τὸν εἶχον ἐξαπατήσει, διατελοῦντες ὡς μισθοφόροι, ὅτε μὲν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Τούρκων, ὅτε δ' εἰς τὴν τῆς Βενετίας. Εἰς τὸ ἀρχεῖον βλέπει τις τοιαύτας πληροφορίας σχετικὰς με τὰ μισθοφορικά. Τοὺς Τούρκους ὑπηρετοῦν συνήθως οἱ Φλαμανδοί, οἱ ὁποῖοι πολλάκις ἠὺτομόλησαν κατὰ τὴν ὄραν τῆς μάχης πρὸς τοὺς χριστιανούς, δόντες τούτους τὴν νίκην, τοῦναντίον δὲ τοὺς Βενετοὺς ἐβοήθουν οἱ παπικοί, συνήθως εἰλικρινῶς, ἐνίοτε δὲ και οἱ Μελιταῖοι. Ἡ σπουδαιότερα βοήθειά των πρὸς τοὺς Βενετοὺς εἶναι ὅτι ἐκκυκλοφόρουν εἰς τοὺς τουρκικοὺς λιμένας ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Γαλλίας ἢ τῆς Ἰσπανίας και ὅτι ὑπὸ τὴν σκέπην τούτων ἐπεκονιώνουν σχεδὸν ἀκόπως μετὰ τῶν μοναχικῶν ἐν Χίῳ ταγμάτων.

Ἔστειλε λοιπὸν ὁ Μοισενῖγος δυσπιστῶν τρίτον βριγαντίνιον, βενετικὸν τοῦτο, τὸ ὁποῖον ἐπανελθὸν ἀπήντησε θαρραλέως ἀφ' οὗ μάλιστα ἐπρόκειτο ν' ἀποπλεύσῃ ὁ στόλος, μομφάς τινας τῆς Γαληνοτάτης κατ' αὐτοῦ ἐπὶ φυγομαχία, οἷ εἶναι μὲν ὁ Τουρκικὸς στόλος ἰσχυρὸς, ἀλλ' εἶναι καὶ ταπεινωτικὸν διὰ τοὺς Βενετοὺς νὰ φύγουν χωρὶς νὰ προσβάλλουν τοὺς Τοῦρκους. Ἐξεκίνησαν ὅθεν ἀπὸ τὰ Ἰκαρικά ὕδατα τὰ βενετικὰ πλοῖα ἔχοντα δεξιὰ τὰ παπικὰ καὶ ἀριστερὰ τὰ Μελιταῖα καὶ δὲν ἤργησαν, τυχόντα εὐνοικοῦ ἀνέμου, νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὸ στενὸν τῆς Χίου. Ἐπλησίασαν ἐγγύτατα τοῦ λιμένος καὶ τόσον μακρὰ ἦτο ἡ παράταξις αὐτῶν, ὥστε τὸ ἐν κέρας ἤπειτο τοῦ Δελφινίου λιμένος¹, τὸ δ' ἕτερον ἔφαινε τὴν ἄκραν τῆς Ἀγίας Ἐλένης². Διὰ τῆς ἀναπτύξεως ταύτης ἤθελον νὰ περιλάβωσιν ἐν τῇ ἐπιθέσει των καὶ τὴν ἐν τῷ λιμένι Δελφινίου ὀρμοῦσαν μοῖραν τοῦ Μουσαῖ-Μάμα. Ἦρχισεν λοιπὸν ἀμέσως ζωηρὸν πῦρ κατὰ τε τοῦ φρουρίου καὶ τῶν ἐν τῷ λιμένι πλοίων ὡς καὶ κατὰ τοῦ παραλίου πυροβολείου, τὸ ὁποῖον ἦτο εἰς ἡν θέσιν εἶναι σήμερον ὁ λεγόμενος Τεκές. Ἡ μάχη τοῦ πυροβολικοῦ ἦτο σφοδρὰ καὶ πολύωρος, διότι καὶ οἱ Τοῦρκοι ἀπὸ τε γῆς καὶ θαλάσσης ἀπήντησαν ζωηρότατα. Τὰ βλήματα τῶν Βενετῶν προὔξενησαν μεγάλας ζημίας· λέγεται οἷ συνετρίβησαν μὲν ἐκ τῶν ἐν τῷ λιμένι ἑπτὰ γαλέραι, κατέπεσον δὲ καὶ ἑκατὸν οἰκίαι τοῦ κάστρου, — ἴσως σαθραὶ ἢ παλαιαὶ πάντως— ἐξημιώθησαν δὲ καὶ ἄλλα πλοῖα, ὧν τὰ πληρώματα κατέφυγον ἐντὸς τῆς πόλεως, καὶ τέλος οἷ ἐβλάβη καὶ αὐτὴ ἡ ναυαρχίς.

Περὶ τὸ τέλος τῆς μάχης, ἀναθαρήσαντες οἱ Τοῦρκοι ἐξηλθον τοῦ λιμένος μὲ τινα πλοῖα, ἵνα συναντήσωσι τὸν ἐχθρὸν, ἀλλ' ἐπελθούσης τῆς νυκτὸς καὶ τοῦ ἐχθροῦ ἀποσυρθέντος ἤδη, ἐπανεστρεψαν ἄπρακτοι, μόλις μέχει τοῦ Τσεσιμὲ διαδραμόντες. Ὁ μεταδίδων τὰς πληροφορίας περὶ τῶν ἐν Χίῳ, μεμνημένος δὲ εἰς τὴν βενετικὴν δρᾶσιν ἱερεὺς Ἀλοῖσιος Γουάρικης προσθέτει ὅτι, κατὰ τὴν ὥραν τοῦ βομβαρδισμοῦ, οἱ μετὰ τῶν Τοῦρκων μισθοφόροι Μελιταῖοι καὶ Φλαμανδοί, ἐπρόδωσαν αὐτοὺς ῥίπτοντες ἀσφαίρους βολὰς διεμήνυσαν δὲ διὰ τοῦ ἱερέως τούτου πρὸς τὸν στόλαρχον Μοισενῖγον ὅτι εἰς τὴν προσεχῆ συνάντησιν, ἀφοῦ σημάνωσιν ἐξάκις, θὰ προσέλθωσι πρὸς τὸ μέρος τῶν χριστιανῶν³.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἠνώθησαν μετὰ τοῦ Καπετὰν-πασᾶ, ἐν Χίῳ τὰ ἐξ Αἰγύπτου προερχόμενα μεγάλα πλοῖα (βασσέλλα), χωρὶς νὰ δυνηθῶσιν οἱ Βενετοὶ νὰ τὰ κτυπήσωσι, καίπερ μεμονωμένα, ἐξωπλίζοντο δὲ καὶ ἐν τῷ λιμένι ἕτερα 27 ὁμοίως μεγάλα, ἐνῶ κατέφθανον διαδοχικῶς ἐκ τῆς Ἀνατολῆς στα-

¹ Κειμένου 10 μίλια Β. τῆς πόλεως.

² Ἄκρα ἀπέχουσα τοῦ λιμένος Χίου 5 μίλια πρὸς Ν.

³ Venezia, Museo Civico. Codici Provenien. divers. 171 B. c. 36, Archivio di Stato Proved. Gen. da mar No 10, 1657.

χῆδες 8.000, γενίτσαροι ἐκ Πόλεως 3.000, λεβένται 3.000, ἐστρατολογήθησαν δὲ βία καὶ πολλοὶ Χιοὶ διὰ τὰ πλοῖα, καὶ πολλοὶ Τήνιοι, οἱ ὅποιοι συνέπεσε νὰ εὐρίσκωνται ἐκεῖ.

Ἐφοῦ ἠτοιμάσθη ἐντελῶς ἡ ναυτικὴ αὕτη δύναμις, ἔκρινε φρόνιμον ὁ ναύαρχος νὰ πλεύσῃ ἐντὸς τοῦ σμυρναϊκοῦ κόλπου, ἵν' ἀσφαλισθῇ, μέλλων δῆλα δὴ νὰ πλεύσῃ πρὸς τὴν Κρήτην ἥθελε νὰ εὗρῃ εὐκαιρίαν διὰ τὸν διάπλουν, ἡ εὐκαιρία δ' αὕτη ἀπετρέπετο ὑπὸ τῆς παρουσίας τοῦ Μοτσενίγου, ὅστις ἔκαραδόκει εἰς τὴν νότιον εἴσοδον τοῦ στενοῦ τῆς Χίου, ἔχων τὰ πλοῖα του μερισμένα, τὰ μὲν δεξιὰ ὑπὸ τὸ Ἄργεννον, τὰ δ' ἀριστερὰ παρὰ τὸ Βενέτικον, λαμβάνων ἅμα συνεχεῖς καὶ ἀσφαλεστάτας πληροφορίας περὶ τῶν κινήσεων καὶ σκοπῶν τοῦ Τούρκου ναυάρχου παρὰ τοῦ ἐν Χίῳ βενετοῦ προξένου Βαλσαρίνη.

Ἄλλ' ἔφθασε στιγμή, καθ' ἣν ὄφειλον πλέον οἱ Τοῦρκοι νὰ κινήθωσι, καίπερ γνωρίζοντες καλῶς ἀπὸ εἰδήσεις μιᾶς περιπολούσης φρεγάτας τοῦ Μεννᾶ - Μάμα, ὅτι τὰ ἐνεδρεύοντα βενετικά πλοῖα ἀγρυπνοῦν παρὰ τὸ Βενέτικον. Ἦτο 12^{ον} Σεπτεμβρίου, εἶχον δηλαδὴ παρέλθει εἴκοσιν ἡμέραι ἀπὸ τοῦ βομβαρδισμοῦ ἐκείνου τοῦ πρώτου, ὅτε ὁ Κ. πασᾶς ἀφήσας τὸν λιμένα τῶν Καρδαμύλων¹, εἰς ὃν εἶχε καταφύγει ἐκ τοῦ Μάμαντος ὑπερβαλὼν τὰς Οἰνούσας εἰσηλθὲν εἰς τὸ στενὸν διευθυνόμενος πρὸς τὸ Βενέτικον. Εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ τριάκοντα βασσέλλα, εἴκοσι γαλέρας καὶ ἑπτὰ γαλαέτσας. Οἱ Βενετοὶ τῷ ἐπετέθησαν μετὰ σφοδρότητος καὶ μάχῃ ἔλαβε χώραν ἀξιόλογος, λαβοῦσα τὸνομα τοῦ μικροῦ ἐκεῖ νησιδίου: τοῦ Βενέτικου.

Τάποτελέσματα τῆς μάχης τὰ πραγματικά, μᾶς εἶναι σχεδὸν ἄγνωστα. Οἱ Τοῦρκοι διατείνονται ὅτι προέβησαν ἐκ προθέσεως εἰς τὴν συνάντησιν ταύτην, ἵνα περισπῶντες αὐτόθι τὰς βενετικὰς δυνάμεις, δώσωσι καιρὸν εἰς τὸν ἐν Ναυπλίῳ ἀποκεκλεισμένον στόλον των, νὰ διαπλεύσῃ τὸ Αἰγαῖον καὶ φθάσῃ, ἀπὸ βορρᾶ τῆς Χίου, ἀσφαλῆς εἰς τὸν λιμένα. Οἱ Βενετοὶ ἀφ' ἐτέρου διεκήρυξαν ὅτι ὁ Κ. πασᾶς ἐπανεπλευσεν εἰς τὸν λιμένα τῆς Χίου μὲ μόνον πέντε πλοῖα, διότι οἱ μετ' αὐτοῦ Μελιταῖοι καὶ Φλαμανδοὶ προχωρήσαντες πολὺ συνανεμίγησαν τοῖς ἀντιπάλοις ἀσκόπως καὶ ἐν τέλει ἀπεσύρθησαν.

Γεγονὸς εἶναι ὅτι οἱ Τοῦρκοι ὑπεχώρησαν εἰς Χίον, χωρὶς νὰ πλεύσωσι πρὸς νότον, ὅπως εἶναι γεγονός καὶ ἡ ἔνωσις τοῦ στόλου τοῦ Ναυπλίου πρὸς τὸν ἄλλον ἐν Χίῳ.

Ἐθρικομένου τότε τοῦ στόλου ὅλου ἐν Χίῳ, ἔφθασαν πρεσβεῖαι πρὸς τὸν Κ. πασᾶν ἐξ Ἡρακλείου Κρήτης, ἐκ Τήνου καὶ Ἄνδρου καὶ ἄλλων νήσων διεκτραγωδοῦσαι τὴν ἀθλίαν ὑπὸ τοὺς Βενετοὺς κατάστασιν τοῦ πληθυσμοῦ αὐτῶν, ἔφερον δὲ καὶ χρήματα μεθ' ἑαυτῶν καὶ ἰκέτευον, ἵνα οὗτος σπεύσῃ εἰς ἀπελευθέρωσιν τῶν νήσων. Ἡ παρουσίαις τῶν πρέσβων τούτων τῶν

¹ Λιμὴν τῆς Χίου βόρειος.

νήσαν ἐν Χίῳ ἐγένετο τὴν 7^{ην} Δεκεμβρίου τοῦ 1647, συμφώνως πρὸς τὰς ἐκθέσεις τὰς ἐν τῷ βενετικῷ ἀρχεῖῳ¹.

Ἡ εἰδήσις φαίνεται ἀληθεστάτη καὶ συμφωνεῖ πρὸς ὅτι γνωρίζομεν περὶ τῶν αἰσθημάτων τῶν νησιωτῶν κατὰ τῶν Βενετῶν. Διότι, καὶ μετὰ δεκαετίαν, ὅτι ἐπανήρχισεν ἡ δρᾶσις τοῦ Βενετικοῦ στόλου, μετὰ μικρὰν ὀλίγων ἐνδιαμέσων ἐτῶν ἀνάπαυαν, εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Χῖοι ἠρνήθησαν ἀπροκαλύπτως νὰ δεχθῶσι τὴν ἀνεξαρτησίαν, ἦν τῆς προσέφερον ἄλλος Μοτσενίγος, ὁ Λάζαρος, ἡγούμενος μεγάλου βενετικοῦ στόλου. Ὁ γνωστὸς τῆς Κρήτης ποιητὴς Τζάνε Μπουκαλῆς σαφῶς ἀναφέρει τὸ συμβὰν τοῦτο ἐν Χίῳ, τῷ 1657, τὴν ἄρνησιν ἡγουν τῶν κατοίκων νὰ δεχθῶσι τὴν ὑπὸ τῶν Βενετῶν ἐλευθερίαν:

*Γιατ' εὔχασιν ἐλευθεριά, κ' ἦτον ἀναπαυμένοι
πλεὰ ἀπ' ἄλλον τόπον καὶ νηοὶ σ' ὄλην τὴν οἰκουμένην.*

Μολαταῦτα ὁ Μοτσενίγος δὲν διῆλθεν ἀπρακτῶν τὰς ἡμέρας του περὶ τὴν Χίον. Ἐν πρώτοις ἐνήδρευσε παρὰ τὰ Ψαρὰ καὶ κατέστρεψε τὸ ἐξ Αἰγύπτου καραβάνι, ἠχμαλώτισε δὲ τὰ συνοδεύοντα αὐτὸ πλοῖα, μεθ' ὃ ἐστράφη πρὸς τὴν Τένεδον, ἵνα παρακαλώσῃ τὴν ἔξοδον τοῦ Τουρκικοῦ στόλου. Πληροφορηθεὶς δὲ ὅτι εἰτοιμάζεται καὶ νέα ἐξ Αἰγύπτου ἀποστολή, ἠγκυροβόλησεν εἰς τὸ νότιον στόμιον τοῦ στενοῦ τῆς Χίου, ἔνθα ὄντως μετὰ τινὰς ἡμέρας προσέβαλε ἰσχυρότατον ἀφρικανικὸν στόλον, ὃν κατενίκησε, βυθίσας πολλὰ πλοῖα καὶ πολλοὺς αἰχμαλώτους λαβῶν, αὐτὸς μόνις 120 νεκροὺς σχῶν. Εἰς τὴν μεγάλην ταύτην ναυμαχίαν ἔλαβε μέρος καὶ τὸ κάστρον τῆς Χίου.

Δὲν παρῆλθον πολλαὶ ἡμέραι, καὶ νέα σύγκρουσις ἔλαβε χώραν εἰς τὸ νοτιώτατον ἄκρον τῆς Ἐρυθραίας, τὸ Κώρυκον τῶν παλαιῶν, Κόρακα τῶν συγχρόνων, τὸ Cavo Corbi τῶν Ἰταλῶν. Μετὰ τὴν ναυμαχίαν ταύτην λαμβάνει πέρασ ἡ δρᾶσις τῶν Βενετῶν περὶ τὴν Χίον, ἡ ὁποία, ἀρξαμένη τῷ 1645 ἔληξε τῷ 1660 περίπου, τοῦ γενικοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου παραταθέντος, ὡς γνωστὸν, μέχρι τοῦ 1671, διὰ νὰ ἐπαναρχίσῃ μετὰ τινὰ ἔτη, ἅμα τῇ ἐνάρξει καὶ πάλιν τοῦ νέου πολέμου, ὅστις ἔσχεν ὡς ἕνα τῶν σκοπῶν του καὶ ἀποτελεσμάτων τὴν ὀλιγόμηνον κατάληψιν τῆς Χίου.

Ἐκ τῶν λαμπροτέρων σελίδων τῆς πρώτης ταύτης φάσεως τοῦ Τουρκοβενετικοῦ ἀγῶνος εἶναι ἡ γραφεῖσα ὑπὸ τοῦ Γάλλου ἱππότη *Tincourt* ἢ *Hoquincourt* εἰς τὰ ὕδατα τῆς Χίου τῷ 1666. Ὁ *Tincourt* ἦτο υἱὸς καὶ ἀνεψιὸς ἀνδρῶν εὐγενῶν, οἵτινες ἀπέθανον πολεμοῦντες τοὺς Τούρκους μετὰ τῶν ἄλλων ἱπποτῶν τῆς Μάλτας, καὶ αὐτοὶ δέ, διάδοχοι ἐκείνων τὴν τε τάξιν καὶ τὴν ψυχὴν, ὥρμησεν ἀκάθεκτος εἰς τὸν περιπετειώδη ἐκείνον πόλεμον τοῦ

¹ Ἀριθ. 307.

Αιγαίου, μόλις εικοσιτριετής, εξοπλίσας ἰδίᾳ δαπάνῃ τὸ λαμπρὸν πλοῖόν του. Εἶχε δὲ σταλῆ εἰς τὰ ὕδατα τῆς Χίου καὶ ἐναυλόχει ἀόρατος μεταξὺ τῶν νησιδίων Οἰνουσῶν, ὅτε ἀλιεύς τις ἐκ Χίου εἶδε τὸ πολεμικὸν πλοῖον καὶ ἔσπευσε νὰ εἰδοποιήσῃ τὰς ἀρχάς. Ὁ Κ. πασᾶς, ἀψηφῶν τὴν γαλήνην, ἐξῆλθεν, ἴσως διότι ἔμαθεν ὅτι περὶ ἐνὸς μόνου πλοίου πρόκειται, ἵνα καταναυμαγήσῃ τὸν ἀνθάδη ξένον. Οἱ ἐπὶ τῶν Οἰνουσῶν Χριστιανοὶ ἐπρόφθασαν καὶ εἰδοποίησαν τὸν ἱπότην περὶ τῆς ἐξόδου τῆς ἀρμάδας, ἣτις ἦτο ἀθέατος εἰς αὐτόν, ἐλλειμενισμένον πρὸς τὸ βόρειον μέρος τοῦ συγκροτήματος τῶν νησιδίων, οὕτω δ' ἐξῆλθεν οὗτος πρὸς τὸ ἀνατολικὸν μέρος τοῦ στενοῦ καὶ ἐκεῖ ἀνέμενε τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων. Ὁ ἀγὼν ἦτο ἄνισος, ἐν πλοῖον ἀντεπεξήρχετο κατὰ πολλῶν καὶ δὴ νικηφόρος, τόσον, ὥστε οἱ πολλοὶ δὲν προὔξενησαν τόσας ζημίας εἰς τὸν ἕνα ὅσας ὁ εἰς εἰς τοὺς πολλούς. Κατησχυμμένος ὑπεχώρησεν ὁ πασᾶς εἰς τὸν λιμένα διωκόμενος ὑπὸ τοῦ νεαροῦ ἥρωος, ὅστις, ἀψηφῶν πάντα κίνδυνον, ἤνοιξε σφοδρὸν πῦρ κατὰ τε τοῦ στόλου καὶ τοῦ κάστρου. Ἐντρομοὶ οἱ Τούρκοι ἔσπευσαν πρὸς τοὺς Καπουκίνους ἐπικαλούμενοι τὴν μεσολάβησιν αὐτῶν πρὸς κατάπαυσιν τοῦ πυρός. Ὄντως δὲ μετ' ὀλίγον ἐξῆλθε τοῦ λιμένος ἀκάτιον μὲ λευκὴν σημαίαν φέρον τοὺς διπλωμάτας μοναχοὺς καὶ δῶρα ποικίλα πρὸς τὸν κυβερνήτην, ὅστις, ὅταν ἔμαθεν ὅτι ἐκ τοῦ βομβαρδισμοῦ κυρίως οἱ Χριστιανοὶ ἐζημιοῦντο, συγκληθεὶς διέταξε τὴν κατάπαυσιν τοῦ πυρός καὶ τὸν ἀπόπλουον τοῦ πλοίου¹.

Εἶναι φανερὸν ὅτι εἰς τοὺς μακροὺς ἀγῶνας τοὺς διεξαχθέντας εἰς τὰ ὕδατα τῆς Χίου πολλοὶ τῶν δυτικῶν ὑπῆρξαν ὄντως σταυροφόροι καὶ τουρκομάχοι καὶ ὅτι τοὺς ἀγῶνας τούτους παρηκολούθει ἀτενῶς καὶ τὴν πνοὴν συνέχον τὸ δουλεῖον γένος, τὸ βία στρατολογούμενον, τὸ ἐπαχθέστατα φορολογούμενον, τὸ ἀλυσσόμενον πολλάκις ἐκπνέον εἴτε εἰς τὰ φρικώδη ὑπόγεια τῶν τουρκικῶν φυλακῶν εἴτε εἰς τὸ κῦτος τῶν ἀπαισίων γαλερῶν, ὅπου τὸ ἔσυρεν ἢ ἄλλη ὄψις τῆς δουλείας. Καὶ εἰς τοὺς δύο διαμαχομένους στόλους πολυαριθμώτατοι ὑπηρετοῦν οἱ ἀτυχεῖς ὑπόδουλοι καὶ εἰς ἐκεῖνα τὰ χαλκεῖα τοῦ ὀλέθρου καὶ τῆς σφαγῆς ἐχαλκεύθησαν αἱ ἀδάμαστοι ψυχαί, ἐν ταῖς ὁποῖαις ἐνεκλείσθησαν ἐπὶ δύο σχεδὸν αἰῶνας αἱ τιμιώταται τοῦ γένους ἐλπίδες. Ἡ συμμετοχὴ τῶν Ἑλληνικῶν πληρωμάτων εἰς εὐρυτάτην κλίμακα, τῶν Ἑλλήνων ναυπηγῶν καὶ τεχνιτῶν εἰς τοὺς ἀγῶνας τούτους τοὺς προδορῶν τοῦ ἡμετέρου μεγάλου ἀγῶνος καθιστᾷ αὐτοὺς ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέροντας. Εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ πόλεμος τοιοῦτος εἰς τὰ μέρη μας καὶ διὰ τὰ μέρη μας, ἄνευ τῆς ἰδικῆς μας λίαν ἐνεργοῦ, ἀλλ' ἐν πολλοῖς ἀγνώστου συμμετοχῆς.

¹ R andolph, The present State of the Morea, London 1689, 182. Sauger, Ἱστορία Δουκῶν Ἀρχιεπαύγου σ. 137 (μετάφρ. Α. Μηλιαράκη).

Β΄.

Η ΚΑΤΑΛΗΨΙΣ ΤΗΣ ΧΙΟΥ — ΒΑΡΘΟΛΟΜΑΙΟΣ ΚΟΝΤΑΡΙΝΗΣ

Μόλις ἔφθασε καὶ εἰς τὴν Χίον ἡ μεγάλη εἶδησις τῆς καταλήψεως τῶν λιμένων τοῦ Μορῆως ὑπὸ τῶν Βενετῶν, τῶν ἐν Χίῳ δυτικῶν αἱ ψυχὰ ἀνεπερώθησαν ἀπὸ τὴν ἐλπίδα ὅτι ταχέως θὰ ἐκυμάτιζε καὶ ἐπὶ τῶν ἐπάλξεων τοῦ κάστρου ἡ λεοντοφόρος σημαία. Συνεχῶς ὄθεν καὶ ἀόκνως ἐπεκοινωνοῦν πρὸς τὸν βενετικὸν στόλον, λίαν πλησιάζοντα ἤδη τὴν Χίον καὶ συγκρουσθέντα ἤδη καὶ ἐν τῷ παρελθόντι κατ' ἐπανάληψιν δι' αὐτὴν καὶ περὶ αὐτὴν. Ἄλλὰ κατὰ τὸν δεύτερον τοῦτον πόλεμον οἱ Τούρκοι δὲν διέθετον ἐν Χίῳ, ὡς κατὰ τὸν πρῶτον δυνάμεις. Ἀντιθέτως οἱ Βενετοὶ ἦσαν ἐπαρκῶς κατηρητισμένοι, διαθέτοντες οὐ μόνον ἱκανὰ καὶ ἀξιόμαχα πλοῖα, ἀλλὰ καὶ κυρίως σῶμα ἀποβατικὸν ἄξιον λόγου, συγκροτηθὲν κατὰ τὴν ἐν Ναυπλίῳ μακρὰν παραμονὴν τοῦ στόλου. Τὸ ἀποβατικὸν τοῦτο σῶμα ἀπῆρτιζον κυριώτατα Ἕλληνες Ἐπτανήσιοι καὶ Μωραΐται καὶ ἄλλοι νησιῶται, ὑπὸ ἀρχηγούς ξένους καὶ Ἕλληνας. Ἀτυχῶς, παρ' ὅλα ταῦτα, ἡ κατάληψις τῆς νήσου ἐγένετο κάκιστα, ἀμελέτητα, ἐπιπολαιότατα, ὅπως ἐγίνε καὶ ἡ μετὰ πεντάμηνον ἐγκατάλειψις αὐτῆς.

Εἶναι βέβαιον ὅτι τὰ γεγονότα ταῦτα προεκάλεσαν κατὰ μέγιστον μέρος, κατόπιν μακρῶν καὶ ἐπιμόνων συνεννοήσεων, αὐτοὶ οἱ ἐν Χίῳ κατοικοῦντες καθολικοὶ, ἀεὶ ἀγωνιωδῶς ἀτενίζοντες πρὸς τὸν ἐλευθερωτὴν καὶ ἐκδικητὴν βενετικὸν στόλον. Θέλοντες δὲ νὰ μὴ ἔχωσιν ἀντιθέτους ἢ ἐχθρικῶς διακειμένους τοὺς ἡμετέρους εἰς τὴν συστηματικὴν ταύτην προετοιμασίαν καὶ δρᾶσιν, προσεπάθησαν διὰ παντοίων μέσων, ὁμιλιῶν ἱερέων, κατ' ἴδιαν διδασκαλιῶν, ὑποσχέσεων, νὰ κερδίσωσιν αὐτοὺς, λέγοντες κυριώτατα πόσον ἱσχυροὶ ἦσαν οἱ Βενετοὶ ναυτικῶς, πόσον ἐνκόλως ἐνίκησαν τώρα τοὺς Τούρκους καὶ ἀκόμη φθάνοντες μέχρι τοῦ νὰ διαδίδωσιν ἐμπιστευτικῶς ὅτι, μόλις οἱ Βενετοὶ καταλάβωσι τὴν Χίον, θὰ γίνωσι διαδοχικῶς κύριοι καὶ τῶν λοιπῶν νήσων, παραμερίζοντες τὴν τουρκικὴν δύναμιν. Καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητον ὅτι παρέσυράν τινος τῶν ἡμετέρων, εἴτε συγγενεύοντος πρὸς τοὺς καθολικούς, ὡς ἦσαν πολλοὶ ἐν Χίῳ, εἴτε σπουδάσαντας ἐν Ἰταλίᾳ, νὰ ὑπογράψωσιν ἀναφορὰν ἢ αἴτησιν ἢ τι παρόμοιον πρὸς τὸν ἐν Ναυπλίῳ σχολάζοντα στόλαρχον, καλούμενον νὰ ἐπέμβῃ ὑπὲρ τῆς δεινοπαθοῦσης νήσου. Ἐνοοῦμεν δὲ τοῦτο ἐκ τῶν μετέπειτα συμβάντων, τὰ ὁποῖα φανερώουσι παρὰ τοῖς Τούρκοις ὡς ἐνόχους ἐν μέρει καὶ πολλοὺς τῶν Ἑλλήνων, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον τὰ μάλιστα ἠγωνίσθη νὰ ἐπανορθώσῃ βραδύτερον ὁ Χίος ἔξ Ἀπορρήτων. Ἐστάλη λοιπὸν πρὸς τὸν ναύαρχον Χίος τις καθολικός, ὁ Καστέλλης, ὁ ὁποῖος καὶ ἔπεισε τελικῶς τοὺς Βενετοὺς νὰ προέλθουν εἰς τὴν

ἀπόφασιν τῆς καταλήψεως, ἧτις καὶ ἐγίνε μετὰ μικρὰν ἀντίστασιν τῶν Τούρκων, ἀμυνθέντων ἐντὸς τοῦ κάστρου.

Τὰ γεγονότα τῆς καταλήψεως παρέρχομαι ὡς ἤδη ἐπαρκῶς γνωστὰ καὶ ὡς ἐκτεθέντα ὑπ' ἐμοῦ ἐν πλάτει ἀλλαχοῦ¹ καὶ ἔρχομαι εἰς τὰ κατὰ τὴν ἀποχώρησιν καὶ τὰ μετ' αὐτὴν ἦττον γνωστὰ, πλουτιζόμενα εὐτυχῶς καὶ διὰ τινων ἀνεκδότων ὅλως εἰδήσεων².

Μικρὸν μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν Βενετῶν ἐν Χίῳ, ἐφάνη πόσον δυσκόλως θὰ ἦτο δυνατόν νὰ κρατηθῶσιν οὗτοι ἐν αὐτῇ. Ἐν πρώτοις εἶχον ἀνάγκην διηνεκῆ ἰσχυροῦ στόλου πρὸς φρουρήσιν τῆς ὅλης νήσου, ἧς μόνη ἢ πόλις τοῖς ἀνῆκε. Κατὰ δευτέρον λόγον ἐτρομοκρατοῦντο συνεχῶς ἐκ τῶν φημῶν, τὰς ὁποίας οἱ ἐντόπιοι διέσπειρον, ἀποστέργοντες ἀπὸ τοῦ ἐμφανοῦς τὴν Λατινοκρατίαν, καὶ ἐκ τῶν πληροφοριῶν, ἃς ὁ ἐν Κων/πόλει βαίλος ἐξαπέστειλεν εἰς Βενετίαν περὶ τῶν συνεχῶν μεγάλων παρασκευῶν τῆς Πύλης πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου.

Οἱ ἐντόπιοι καθολικοὶ ἀπέδωσαν εἰς τοὺς Ἑλληνας τὴν συκοφαντίαν, ὅτι αὐτοὶ φθονήσαντες τάχα τὴν εὐημερίαν καὶ δόξαν τῶν καθολικῶν, συνετέλεσαν εἰς τὴν ἀπώλειαν τῆς Χίου, ταχθέντες πρὸς τὸ μέρος τῶν Τούρκων. Ἴσως συνετάχθησαν ὄντως οἱ ἐντόπιοι κατὰ τῶν Βενετῶν διὰ δύο λόγους, ἀφ' ἐνὸς μὲν διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἡγεμονίαν, ἣν ἐπέβαλον εἰς τοὺς ὀρθοδόξους, καὶ ἀφ' ἑτέρου διὰ τὴν τρομερὰν ἔλλειψιν τροφίμων, ἣ ὁποία ἐσημειώθη, ἕνεκα τοῦ ἀποκλεισμοῦ τῶν Ἀσιατικῶν ἀκτῶν. Οἱ ἴδιοι Βενετοὶ λέγουν εἰς τὰς ἐκθέσεις των ὅτι τὰ μῆλα ἐτιμῶντο ἐν τζεκίνοι κατ' ὄκᾶν, ὁμοίως καὶ αἱ ἀγκινάραι, ὅτι μόνον οἱ εὐποροὶ ἠδύναντο νὰ φάγωσι κρέας καὶ ἔλαιον, ὅτι ὁ λαὸς ἐλιποθύμει δι' ἐν τεμάχιον ἄρτου κτ.

Ἐχω πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ βαίλου³ καὶ ἐκ ταύτης ἀποσπῶ τὰ κυριώτερα.

Ὁ βαίλος ἐπληροφορήθη ὅτι ἀπεσταλμένοι τῶν Χίων ἦλθον εἰς Κωνσταντινούπολιν φέροντες χρήματα πολλά, εἰς τὰ ὁποῖα προσετέθησαν καὶ ἄλλα τῶν ἐν Γαλατᾷ ἐμπορευομένων Χίων, οἵτινες οὔτε τὸ ὄνομα τῶν Βενετῶν ἠθέλον νὰκούωσι, καὶ ὅτι τὰ χρήματα ταῦτα συμποσωθέντα εἰς 500.000 ρεάλια ἔφερεν ὁ Παντελῆς Τσίλας εἰς τὴν Ἀδριανούπολιν πρὸς τὸν Βεζύρην, ἀκόμη δὲ παρέδωκε καὶ τὰς 25.000 ρεάλια τοῦ ἐτησίου φόρου τῆς νήσου, ὥσει νὰ μὴ ἐμεσολάβει δι' αὐτοὺς ἡ βενετικὴ κατοχή.

¹ Βλ. Ἱστορίας τῆς Χίου ὑπὸ Γ. Ζολώτα τόμ. Γ' μέρος πρῶτον, σελ. 175 - 280.

² Αἱ εἰδήσεις προέρχονται α) ἐκ τῶν αὐτῶν Βενετικῶν ἀρχείων β) ἐκ τοῦ Museo Storico navale τῆς Βενετίας, (Ἐπιστολαὶ καὶ εἰδήσεις πρὸς με ἀπὸ Μαρτίου καὶ Μαΐου τοῦ 1928 τοῦ διευθυντοῦ Moccenigo - Nani), γ) ἐκ τοῦ ἀρχείου Ζακύνθου καὶ δ) ἐκ τοῦ λατινοῦ ἀρχείου Χίου.

³ Inquisitori di Stato. Lettere da Con/polì dell'anno 1695, BA N° 426.

Ὁ Τσίλας οὗτος, ὃν ὁ βαίλος ἀποκαλεῖ πανοῦργον κτ., ἦτο καὶ αὐτὸς Μαυροκορδατός, διότι οἱ Τσίλαι ἦσαν κλάδος τις ἐκ τῶν τοῦ μεγάλου γένους ἐκείνου, ἀκουόμενοι μέχρις ἐσχάτων ἐν Χίῳ οὕτως. Συνεπήγето δ' ὁ βαίλος ὅτι ὁ Τσίλας μετῆλθε τὸ πᾶν, διὰ τὴν πείση τοὺς Τούρκους περὶ τῆς μὴ ἐνοχῆς τῶν Ἑλλήνων, ὅτι ἡ ὅλη ἐξέγερσις ἦτο ἔργον τῶν καθολικῶν ὑπὸ τὸν Καστέλλην, ὅστις ἔπεισε τὸν ἀρχιστράτηγον νὰ ἐπιχειρήσῃ τὴν ἐκστρατείαν, καὶ ὅτι ἡ Πύλη ἀπεδέχθη τοὺς λόγους τοῦ Τσίλα.

Εἰς ἄλλην του ἐπιστολὴν ἀγγέλλει ὁ βαίλος ὅτι ἦλθον εἰς Κων/πολιν καὶ Χίοι χωρικοί, ἵνα ἐπαναλάβωσι ταῦτα καὶ συνεννοηθῶσι μετὰ τῶν Τούρκων περὶ τῆς ἀνακαταλήψεως τῆς νήσου, ἧς τριακόντα προὔχοντες εἶναι μεμνημένοι εἰς τὴν ἐνέργειαν ταύτην. Τὸ ἠθικόν του ἔχασεν ὁ βαίλος ὅτε ἤκουσεν ἐκ στόματος αὐτοῦ τοῦ ἔξ Ἀπορρήτων, ὃν μετέβη ἵνα συλλυπηθῇ ἐπὶ τῷ θανάτῳ τῆς συζύγου του — ἔξ οὗ μανθάνομεν ὅτι τοῦτο συνέβη τῷ 1694 — ὅτι κακῶς ἐγένετο ἡ κατάληψις τῆς Χίου, ὅτι ἡ Τουρκία θὰ τὴν ἀνακτήσῃ πάσῃ δυνάμει καὶ ταχέως, ὅτι οἱ Βενετοὶ εἶναι ἀνεπιθύμητοι ἐν τῇ νήσῳ καὶ ὅτι οἱ κάτοικοι αὐτῆς προτιμῶσι πολὺ μᾶλλον τοὺς Τούρκους ἢ τοὺς Βενετούς.

Οὕτω, λήγοντος τοῦ ἔτους 1694, συνεπλήρουν οἱ Τούρκοι τὰς παρασκευὰς των, διατιθέντες ὑπὲρ τῆς Χίου εἴκοσι βασιόελλα μάχης, εἴκοσι πέντε γαλέρας καὶ ἄλλα τόσα βριγαντίνια μετὰ στρατοῦ εἴκοσι χιλιάδων, ἐνῶ οἱ Βενετοὶ εἶχον τότε δεκαπέντε μόνον βασιόελλα μάχης, δώδεκα γαλέρας καὶ τινὰς γαλεάτσας. Ἐκαστον τουρκικὸν βασιόελλον διέθετεν 650 ἐνόπλους καὶ περισσεῖαν ἐφοδίων.

Οἱ Τούρκοι, μόλις ἐξῆλθον τῶν στενωῶν, ἐγνώριζον ὅτι οἱ Βενετοὶ κρατοῦν τὴν βόρειον εἴσοδον τοῦ στενοῦ τῆς Χίου καὶ διὰ τοῦτο διηυθύνθησαν ἀμέσως πρὸς τὰ ἐκεῖ, ἀλλὰ μόλις ἀφῆκαν τὴν Λέσβον, ἀντὶ νὰ προχωρήσωσι πρὸς νότον, ἔστρεψαν πρὸς ἀριστερὰ καὶ κατέφυγον εἰς Φώκαιαν. Τοῦτο ἐχαρακτηρίσθη ὡς φυγομαχία οὐ μόνον ὑπὸ τῶν Βενετῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς Πύλης, ἧτις ἀντικατέστησεν ἀμέσως τὸν ναύαρχον, ὁμοίως δὲ καὶ τὸν ἀνεξαρτήτως δρῶντα διαβόητον μοίραρχον Μετσομόρτον, ὀνομάσασα ἀρχηγὸν μὲν τοῦ στόλου τὸν Φλαμανδὸν ἀρνησίθρησκον Μουράδ, ἀρχηγὸν δὲ τῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τὸν Χουσεῖν καὶ τοῦ ἀποβατικοῦ τῆς Χίου εἰδικῶς τὸν Μισιρλόγλου, εἰς οὗ τὸ ἡμερολόγιον πολλὰς ὀφείλομεν πολυτίμους καὶ ἀσφαλεῖς εἰδήσεις.

Ὁ στόλος οὗτος τῶν Τούρκων ὁ μέγας δὲν ἐναυμάχησε πρὸς τὸν βενετικὸν εἰς τὸ μέρος τοῦ Χιακοῦ πορθμοῦ, ἐνθα εὐρίσκεται τὸ συγκρότημα τῶν νησίδων Οἰνουσῶν. Ἔως τώρα ἐπιστεύετο ὅτι μία μόνον ναυμαχία ἔλαβε χώραν, ἡ ὁποία καὶ ἔκρινε τὴν τύχην τῆς Χίου, μόλις δ' ὑπῆρχεν ἡ βεβαίωσις τοῦ ἔξ Ἀπορρήτων λέγοντος δύο τὰς ναυμαχίας. Αἱ ἄφθονοι εἰς εἰδήσεις καὶ λεπτομερεῖας πληροφοροῖαι τοῦ βενετικοῦ ἀρχείου, οὐ μόνον τὰς δύο ταύ-

τας ναυμαχίας μετὰ ἐπιστημονικῆς ἀκριβείας οὕτως εἰπεῖν καθορίζουσιν¹, ἀλλὰ καὶ περὶ μεταγενεστέρων συναντήσεων τῶν Βενετῶν πρὸς τοὺς Τούρκους περὶ τὴν Χίον καὶ διὰ τὴν Χίον παρέχουσιν εἰδήσεις, ὀφειλομένας ἀπάσας εἰς τὰς πολυτίμους, σαφεστάτας καὶ ἀκριβεστάτας ἐκθέσεις ἑνὸς ἐκ τῶν λαμπροτέρων ἀρχηγῶν τῶν Βενετῶν, τοῦ στολάρχου Βαρθολομαίου Κονταρίνη, περὶ τοῦ ὁποίου, προϊόντος τοῦ λόγου, πολλακίς θὰ δοθῆ ἀφορμὴ ν' ἀσχοληθῶμεν.

Εὐκτέον θὰ ἦτο νὰ εἴχομεν αὐτὴν τὴν ἀφήγησιν τῶν ναυμαχιῶν ἀπὸ τὸν ῥέοντα καὶ ποιητικὸν κάλαμον τοῦ Κονταρίνη, τοῦ ὁποίου ἡ ἀπλότης τῆς διηγήσεως, ἡ σαφήνεια, ἡ κυριολεξία καὶ ἡ φιλολογικῶς καθαρὰ γλῶσσα, ἦν γράφει, μᾶς φέρουσιν εἰς πολὺ παρῳχημένους χρόνους.

Τὴν ἀρχηγίαν τοῦ βενετικοῦ στόλου εἶχεν ὁ Πρίουλης, ὑπαρχηγὸς δ' ἦτο ὁ Κονταρίνης, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τῷ μέσῳ τῆς μάχης ἡ ναυαρχὴς ἀπετεφρώθη ὡς καὶ δύο ἄλλα πλοῖα τῆς γραμμῆς, συναπέθανε δὲ ἠρωϊκῶς καὶ ὁ Πρίουλης, τὴν διεξαγωγὴν τῆς μάχης ἀνέλαβεν ὁ Κονταρίνης εἰς στιγμὴν ὑπερτάτων κινδύνων, μειονεκτῶν εἰς πλοῖα, καὶ ἰδίᾳ ἔλαφρά, τοῦ ἐκ γαλερῶν καὶ γαλεατσῶν βενετικοῦ στόλου ἀποκοπέντος ἐντὸς τοῦ λιμένος τῆς Χίου καὶ μὴ δυνηθέντος νὰ φθάσῃ εἰς Οἶνουσας, εἰ μὴ μετὰ τὴν μάχην.

Ἡ σύγκρουσις διήρκεσεν ἕξ ὀλοκλήρους ὥρας χωρὶς παῦσιν ἢ ἀναπνοήν, ἦτο δὲ εἰς βᾶρος τῶν Βενετῶν κατὰ τὸ πλεῖστον, διότι καὶ πλοῖα ἀξιόμαχα ἀπόλεσαν οὗτοι καὶ ἄλλα πολλὰ ἔσχον καιρίως βεβλαμμένα. Καὶ οἱ Τούρκοι εἶχον ἀναμφιβόλως τὰς ζημίας των, ἃς ἔσπευσαν νὰ ἐπανορθώσωσιν ἐντὸς τοῦ κόλπου τῆς Σμύρνης. Ὁ Κονταρίνης, ὅστις ἐτραυματίσθη βαρέως καὶ εἰς τὴν κεφαλὴν καὶ εἰς ἄλλα μέρη τοῦ σώματος καὶ ὀλίγου δεῖν ὑπέκυπτεν εἰς τὴν ἐκ τῶν τραυμάτων αἱμορραγίαν, συμπεραίνει ἐν τῇ ἐκθέσει του ὅτι ἡ μάχη ὑπῆρξεν ἀμφίβολος, εἰς δὲ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐκθέσεως τῆς δευτέρας ναυμαχίας λέγει ὅτι «οἱ Τούρκοι ἐπῆρχοντο μετὰ τόλμης καὶ θέρμης πλείονος ἢ κατὰ τὴν πρώτην φοράν, ἵνα δρέψωσι τὰς δάφνας τοῦ ἐμπρησμοῦ καὶ τῆς καταστροφῆς τῶν πλοίων μας». Ὁ Κονταρίνης, μολοντί μέγα μέρος τοῦ ἔλαφροῦ στόλου ἦτο πάλιν εἰς τὴν Χίον, ἔνθα διεσκέδαζον οἱ ἀξιωματικοὶ σπαταλῶντες ἀφειδῶς πρὸ τῶν ὀμμάτων τοῦ λιμώττοντος λαοῦ², μόλις εἶδε τοὺς Τούρκους ἐρχομένους, ἔκοψε τὰς ἀγκύρας καὶ ὤρμησε μεθ' ὅλων τῶν πλοίων εἰς καλὴν τάξιν, ἀρχίσας τὴν συμπλοκὴν τὴν 19^{ην} ὥραν τῆς 19^{ης} Φεβρ.

¹ Πρβ. α) Archivio di Stato. Dispacci del capitano straordinario delle navi 1694-95 (ἐπιστολὴ ἀπὸ Οἶνουσῶν), β) ἀπὸ τῆς ναυαρχίδος S. Lorenzo fo 1336, γ) Relazione di Bart. Contarini. δ) Relazione dell' amiraglio no 21, fo 1120-240.

² Ὑπάρχει ἐκθεσις ἰδιαίτερα τοῦ Κονταρίνη οὐδέποτε ἑλλημενισθέντος, ἀλλ' ἀεὶ φρουροῦντος τὸ στενὸν ἐπὶ κεφαλῆς τοῦ στόλου, περὶ τῆς ἀλογίστου συμπεριφορᾶς τῶν ἀξιωματικῶν τοῦ τε στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου (Relazione di Bart. Contarini per la battaglia, Febr. 1695).

τοῦ ἔτους 1695. Μετὰ δῖωρον σφοδρὸν καὶ σύντονον ἀγῶνα «ἔπαυσαν πρῶτοι οἱ Τούρκοι», λέγει «καὶ ἀπεσύρθησαν ὁμολογοῦντες ὅτι ἔπαθον σοβαρὰς ζημίας. Δὲν ἐκερδίσασμεν καὶ ἡμεῖς βεβαίως ὠφελήματα, ἀλλ' οὔτε ζημίας ἐπάθομεν τοιαύτας, ὥστε νὰ θίγεται τὸ δημόσιον συμφέρον.»

Ἐκ τῆν μακρὰν του ἔκθεσιν ἐννοοῦμεν ὅτι ἐμειονέκτει αἰσθητῶς τῶν Τούρκων εἰς ἀριθμὸν καὶ ὅτι, ὡς εἶπομεν, γαλέραι καὶ γαλεάτσοι ἔμενον ἀθικτοὶ ἐν τῷ λιμένι, μεθ' ὧν καὶ τὰ πυρπολικά (λέγει αὐτὰ μπουρλότα) «τὰ ὁποῖα ἠδύναντο νὰ κάμουν εἰς αὐτὴν τὴν σύρραξιν θανάματα».

Ἐνῶ δὲ συνέτασσε τὴν ἔκθεσίν του, ἔρχεται ἐσπευσμένως διαταγὴ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπιχειρήσεως λέγουσα, ν' ἀφήσῃ ἀμέσως τὴν θέσιν ἐκείνην καὶ νὰ ὀδηγήσῃ ὅλα τὰ πλοῖα πρὸ τῆς Χίου¹. Τοῦτο ποιήσας λαμβάνει δευτέραν διαταγὴν νὰ παραλάβῃ ὅλον τὸν στρατὸν καὶ νὰ ὀδηγήσῃ αὐτὸν εἰς Ναύπλιον, διότι εἶχεν ἀποφασισθῆ τὴν νύκτα ἐν συμβουλίῳ ἢ ἀμαχητὶ ἐκκένωσις τῆς Χίου. Μὲ πόνον βαθύτατον ψυχῆς, ὀδύνην μᾶλλον, περιγράφει τὴν κακὴν ἐγκατάλειψιν τῆς νήσου, τὴν ἀπώλειαν τοῦ ὕλικου, τὴν προσάραξιν ἑνὸς μεγάλου πλοίου, τὴν παντελῆ ἀβεβαιότητα καὶ ἀθυμίαν τὴν νύκτα ποῦ ἔπλεε πρὸς τὸ Ναύπλιον μὲ τὰ δεκαεξὶ πλοῖά του εἰς ἀπόστασιν ἕξ μιλίων ὀπισθεν τοῦ λοιποῦ στόλου, ἔτοιμος νὰποκρούσῃ ἐνδεχομένην ἐπίθεσιν τοῦ ἐχθροῦ, ὅστις δὲν ἐφάνη.

Ὅταν ἡ βαρεῖα χεῖρ τῆς πληγωμένης Δημοκρατίας ἔπεσεν ἐπὶ τὰς κεφαλὰς τῶν ἀρχηγῶν ζητοῦσα εὐθύνας τῆς ἐκστρατείας, τοὺς μὲν ἀρχηγοὺς τῆς ξηρᾶς Ζένον καὶ τῆς θαλάσσης Πιζάνην μετὰ μακρὰς διαδικασίας κατεδίκασεν εἰς ἰσόβιον εἰρκτὴν, τὸν δὲ Κονταρίνην τὸνναντίον ἐπήνεσε καὶ ἀντήμειψε κατ' ἀξίαν.

Ἡ μέχρι τότε καὶ ἡ μετὰ ταῦτα, ὡς θέλομεν ἴδει, ἡρωϊκὴ καὶ τιμίαι τοῦ ἀνδρὸς τούτου δραῖσις καὶ αἱ θανμασταὶ ἐκθέσεις του, αἵτινες κοσμοῦσαι αὐτόχρημα τὸ βενετικὸν ἀρχεῖον δρίπτουσιν ἅμα τόσον φῶς ἐπὶ τῆς ἱστορίας τῆς Χίου καὶ οἱ ἀγνοοὶ ἐπὶ πᾶσι ἀγῶνές του ἐπὶ τόσα ἔτη κατὰ τῶν Τούρκων, νομίζω ὅτι δικαιολογοῦσι μᾶλλον ἐκτεταμένον λόγον περὶ τε αὐτοῦ καὶ τοῦ ἔργου του.

Ἀποταθεῖσα εἰς τὸ ἀρχεῖον τοῦ ναυτικοῦ πολεμικοῦ μουσείου τῆς Βενετίας ἔλαβον τὰς ἐξῆς περὶ τοῦ ἡρωϊκοῦ ἀνδρὸς πληροφορίας:

Ὁ Βαρθολομαῖος Κονταρίνης τοῦ Ἰακώβου ἦτο ἐκ τοῦ κλάδου τῶν Κονταρίνη Σὰν Μπενεδέττο. Εἰς τὸ ναυτικὸν εἰσηλθεν ὡς ἐθελοντῆς τῷ 1684, μόλις ἐκηρύχθη ὁ β' κατὰ τῆς Τουρκίας πόλεμος καὶ ὠνομάσθη κυβερνήτης γαλεάτσας. Τὸ ἐπόμενον ἔτος κατέλαβε τὸ φρούριον τῆς Ζαρνάτας καὶ ἔμεινεν ἐκεῖ ὡς προνοητής, μετ' ὀλίγου δὲ μῆνας ὠνομάσθη ἀρχηγὸ-

¹ Ἐκθέσεις τοῦ Βαρθ. Κονταρίνη ἐκ Ναυπλίου ἀπὸ 7 Μαρτίου καὶ ἐπὶ τῆς ναυαρχίδος S. Lorenzo fo 1336.

τῶν μεγάλων πλοίων (navi). Κατὰ τὴν ναυμαχίαν τῆς 8^{ης} Σεπτ. 1690, ἣτις ἔγινε μετὰ τῶν Τούρκων ὑπὸ τὸν Μετζομόρτον, παρέσχε δείγματα μεγάλης ἰκανότητος καὶ ἀτομικοῦ ἡρωϊσμοῦ, ὥστε ἀμέσως προήχθη εἰς ἀρχηγὸν τοῦ βαρέος στόλου, ὀνομασθεὶς ἅμα καὶ σύμβουλος τοῦ Δόγη. Ὅτε κατελήφθη ἡ Χίος, ὁ Κονταρίνης ἡγούμενος τοῦ βαρέος στόλου κατεδίωξε τὸν τουρκικὸν στόλον μέχρι Σμύρνης, ἣς θὰ ἤρχιζε τὸν βομβαρδισμόν, ἐὰν οἱ πρόξενοι τῆς Ἀγγλίας, Γαλλίας καὶ Ὀλλανδίας δὲν παρεκάλουν αὐτὸν νὰ φεισθῆ τῶν ὑπηκόων των. Μετὰ τοῦτο ἔρχονται τὰ δύο γεγονότα τῶν ναυμαχιῶν τῶν Οἰνουσῶν, εἰς ἃς ἔλαβε τὴν πρώτην θέσιν.

Ἄλλὰ καὶ βραδύτερον, μετὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς Χίου, ὁ Κονταρίνης εἶναι πάλιν εἰς τὰ ὕδατά της καὶ τὴν 12 Σεπτεμβρίου τοῦ ἔτους 1695 λαμβάνει μέρος εἰς ναυμαχίαν ἀξιόλογον μεταξὺ τῆς πόλεως Χίου καὶ τῆς Κρήνης, καθ' ἣν, ἔνεκα τῆς σφοδρᾶς τρικυμίας, ὁ ἑλαφρὸς στόλος ἔμεινεν ἀπρακτῶν, ἐπολέμησαν δὲ μόνα τὰ ὑπ' αὐτὸν βαρέα πλοῖα. Τὴν 18^{ην} τοῦ αὐτοῦ μηνὸς ἐξῆλθε πάλιν ὁ Μετζομόρτος μετὰ τὸν στόλον ἐκ Χίου καὶ ἤρξατο ἐν τῷ στενῷ ἁγῶν σκληρός, ὅστις ἔληξε μετὰ τὴν καταστροφὴν τριῶν μεγάλων βενετικῶν πλοίων, τῶν λοιπῶν διασωθέντων διὰ τῆς ἡρωϊκῆς βοήθειας τοῦ Κονταρίνη. Ἡ Δημοκρατία τὸν ὠνόμασε τότε ἱππότην ἀνώτερον τοῦ ἁγίου Μάρκου διὰ ἡμερησίας διαταγῆς, ἐν τῇ ὁποίᾳ γίνεται λεπτομερὴς μνεία τῶν ναυμαχιῶν, εἰς ἃς ἐπρωτοστάτησεν ἢ ἔλαβε μέρος, ἃς ναυμαχίας καλεῖ τὸ ἔγγραφο «τὰς τολμηροτάτας τῶν συναντήσεων, ἔξ ὅσων ἡ τύχη ἐπεφύλαξεν εἰς τὰ ὄπλα τῆς δημοκρατίας (le più azzardosi incontri che la sorte abbia offerti alle armi pubbliche)», περὶ δὲ τοῦ ἰδίου λέγεται αὐτολεξεῖ ὅτι «ἐμάχετο ἡρωϊκῶς καὶ ἐνεψύχωνε τοὺς ἄνδρας ἐνῶ τὸ αἷμα ἔρρεεν ἀπὸ τὰς πληγὰς τοῦ ἀφθόνως (col proprio sangue sparso da più feriti)».

Βραδύτερον, τῷ 1696, συναντᾷ πάλιν τοὺς Τούρκους εἰς τὸ στενὸν τῆς Ἄνδρου, καταδιώξας δ' αὐτούς, τοὺς φθάνει μεταξὺ Ἄνδρου καὶ Γυάρου καὶ τοὺς προκαλεῖ εἰς μάχην, ἀλλ' ὁ Μετζομόρτος φυγομαχεῖ ὁσφρανθεὶς τὸν Κονταρίνην. Τὸ ἐπόμενον ἔτος τὸν εὐρίσκομεν διαδοχικῶς εἰς τὴν Σκύρον, τὸν Ἄθω, τὴν Λήμνον ἀναζητοῦντα τὸν ἐχθρόν, τὸν ὁποῖον τέλος συναντᾷ πρὸ τῆς Τενέδου τῆς 5^{ης} Ἰουλίου. Κατ' ἀρχὰς ὁ Κ. βοηθεῖ τὰς γαλέρας νὰ ἐξέλθωσι τοῦ πυρός, διότι αἱ συνθῆκαι δὲν ἦσαν εὐνοϊκαὶ δι' αὐτὰς καὶ νὰ διασωθῶσιν εἰς Ψαρά, αὐτὸς δὲ ναυμαχεῖ καὶ τρέπει τὸν ἐχθρόν εἰς φυγὴν μέχρι Φωκαίας. Δὲν ἀναμένει ἐκεῖ πολλὰς ἡμέρας περιπλέων, διότι εἶχε παλαιοὺς λογαριασμοὺς μετὰ τὸν Μετζομόρτον νὰ λύσῃ, καὶ τέλος τὸν βλέπει νὰ ἐξέρχεται ἐπεσκευασμένον καὶ τὸν ἀφίνει νὰ φθάσῃ εἰς τὸ στενὸν τῆς Ἄνδρου χωρὶς νὰ τοῦ ἐπιτεθῆ καὶ τότε τοῦ ἐπιτίθεται ἀπροσδοκῆτως καὶ τὸν καταστρέφει. Πληγωμένος ὁ Μετζομόρτος καταφεύγει εἰς τὴν Κάρυστον, ἔνθα νέαν μάχην δίδει αὐτῷ ὁ Βενετός. Κατὰ Σεπτέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους συνάπτει ὁ Κονταρίνης μάχην σφοδρὰν ἐν τῷ στενῷ τῆς Εὐβοίας ἐπιζητῶν τὴν

πάση θυσίᾳ ἐκμηδένισιν τοῦ ἐχθρικοῦ στόλου. Ἀρχομένου τοῦ χειμῶνος εἶναι πᾶμα πλέον ἐκ τῶν κακουχιῶν καὶ τραυμάτων καὶ ἀποβιβάζεται εἰς Ναύπλιον πρὸς ἀνάρρωσιν. Ἐκεῖ ἡ Δημοκρατία τὸν ὀνομάζει ἀνώτατον διοικητὴν τῶν Ἰονίων νήσων, εἰς τὴν θέσιν δ' αὐτὴν τὸν εὕρισκε ὁ θάνατος τῆ 11^η Νοεμβρίου τοῦ ἐπομένου ἔτους 1698.

Οἱ ἐν Βενετία, ἐδῶ τερματίζουσι τὰς πληροφορίας περὶ τοῦ βίου του καὶ ὑποθέτουσιν ὅτι ἀπέθανεν ἐν Κερκύρα ἢ Ζακύνθῳ καὶ ὅτι ἐκεῖ ἐτάφη. Προωθοῦσα τὴν ἔρευναν μου περὶ τοῦ μεγάλου Βενετοῦ, ἀπειτάθην εἰς τὰρχεῖα τῶν δύο ἐκείνων νήσων, ἔλαβον δὲ παρὰ τοῦ διευθυντοῦ τοῦ ἐν Ζακύνθῳ τοιούτου, λογίου κ. Α. Ζώη, τὴν πολύτιμον εἰδησιν ὅτι ὁ Κονταρίνης ἀπέθανεν ἐκεῖ. Τὸ σημειῶμα τοῦ κ. Ζώη ἔχει οὕτω, ἔξαχθὲν ἐκ τοῦ ληξιαρχικοῦ βιβλίου τοῦ λατινικοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Μάρκου (*libro mortuorum*), ἐν μεταφράσει:

Τῆ 31 Ὀκτωβρίου 1698, παλαιᾶς ἡμερομηνίας, ἀπέθανεν ὁ εὐγενὴς ἀνὴρ Βαρθολομαῖος Κονταρίνης κρατικὸς στρατηγὸς καὶ ἱκνουζήτωρ τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ νήσων τούτων· ἀφοῦ ἐκοινώνησε τῶν ἀχράντων μυστηρίων παρέδωκε τὴν ψυχὴν του εἰς τὸν Θεόν. Τὰ σπλάγγνα του ἐτάφησαν ἐν τῷ ἐνοριακῷ τούτῳ ναῷ τοῦ ἁγίου Μάρκου πλησίον τοῦ τοίχου πρὸς τὸ μέρος τοῦ Εὐαγγελίου.

Γουῖδοβάλλδος Δομενίτση, ἐφημέριος ἁγίου Μάρκου.

Ὡς φανερόν, ὁ Κονταρίνης ἀπέθανε νέος καὶ μόλις ἐν ἔτος μετὰ τὴν ἀνάληψιν τοῦ νέου ἀξιώματος, ἐταριχεύθη ἐν Ζακύνθῳ, τοῦ σώματος σταλέντος πρὸς ἐνταφιασμόν εἰς Κέρκυραν μᾶλλον ἢ Βενετιάν, διότι λέγεται ῥητῶς ἐν τῷ σημειώματι ὅτι τὰ σπλάγγνα του μόνον ἐδέχθη ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Μάρκου. Λέγω ὅτι ἐτάφη εἰς τὴν Κέρκυραν, χωρὶς βεβαίως νὰ γνωρίζω τοῦτο, διότι οἱ ἐν Βενετία δὲν γνωρίζουσι τάφον αὐτοῦ ἐν τῇ πόλει των.

Ἡ μορφή τοῦ Κονταρίνης εἶναι ἡ τελευταία ἀναλαμπὴ τῆς Βενετίας ἐν τῷ Αἰγαίῳ, μεθ' ἣν οἱ ἀτυχεῖς κάτοικοι τῶν νήσων, πρὸ πάντων δ' οἱ καθολικοί, εἶχον νάποτίσωσι τὰ ἐπίχειρα τῆς μαρτίας των. Πολυσέλιδος εἶναι τοῦ βαίλου ἡ ἀλληλογραφία ἐν σχέσει πρὸς τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν καὶ τὴν ἀπόγνωσιν τοῦ ἐν Χίῳ καθολικοῦ στοιχείου. Τοὺς Βενετοὺς ἠκολούθησαν φεύγοντας περὶ τοὺς πεντακοσίους καθολικοί, φοβούμενοι ἀντίποινα παρὰ τῶν Τούρκων, μετ' αὐτῶν δὲ ἦσαν ὅ τε ἐπίσκοπος καὶ ὄλοι σχεδὸν οἱ κληρικοί. Ἀτυχῶς ἀθλίᾳ τοὺς ἀνέμενε τύχη καὶ εἰς τὸ Ναύπλιον καὶ εἰς τὴν Μεθάνην, ὅπου ἐγκατεστάθησαν κατὰ πρῶτον καὶ εἰς τὸ Μεγανήσι τῆς Λευκάδος, ἔνθα βραδύτερον τοὺς μετέφερον. Εὐτυχέστεροι ὑπῆρξαν ὅσοι κατώρθωσαν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὰς ἐστίας των μετὰ τὴν σχετικὴν ἀποκατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἧτις ἐβράδυνε πολὺ καὶ εἰς ἣν συνετέλεσαν οὐκ ὀλίγον καὶ οἱ ἡμέτεροι ἐν Πόλει Χίου καὶ αὐτοὶ οἱ καθολικοὶ διὰ παντοίων μέσων ἔξευ-

μενίσαντες τούς Τούρκους. Ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφίαν τοῦ βαΐλου γίνεται κατάδηλον ὅτι οὐ μόνον δὲν ἐβλάψαν οἱ ἰδικοὶ μας τότε τούς καθολικούς κατὰ τὴν συμφορὰν των, ἀλλ' ὅτι καὶ συνειργάσθησαν μετ' αὐτῶν διὰ τὴν ἀπὸ τῶν Τούρκων ἔξαγορὰν τῆς Χίου, θεωρηθείσης τότε δορυαλώτου καὶ διὰ τὴν νέαν ἔξασφάλισιν τῶν ἐκ νέου κυρωθεισῶν προνομιῶν. Τρία ἔγγραφα ἀνέκδοτα τοῦ Λατινικοῦ ἀρχείου Χίου εἶναι πολὺ σχετικὰ τῶν τότε προσπαθειῶν, καὶ τούτου χάριν δημοσιεύω τὸ πρῶτον μὲν ὡς ἔχει, τῶν δὲ δύο ἄλλων παρέχω μόνον περίληψιν, χάριν συντομίας :

«Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου. Ἀμήν. Ἔτει σωτηρίῳ 1719 ἡμέρα Δευτέρα, Νοεμβρίου ἕκτη, κατὰ τὸ νέον, ὥρα τρίτη.»

† Οἱ κάτωθι ὑπογεγραμμένοι γνωστοὶ ἐμοῦ τοῦ νοταρίου θεληματικῶς ὁμολογοῦσι καὶ ξεδιαλύνουν πῶς ἔστοντας καὶ νὰ ἐδιάλεξαν ὁμοῦ μὲ τὸ περισσότερον μέρος τῆς κοινότητος τῶν Λατίνων διὰ ἐπιτρόπους των, τὸν αἰδεσιμώτατον ἀφέντην βικάριον τῆς Χίου δὸν Φίλιππον Μπαβεστρέλλην, τὸν μισὲ Κοζῆ Τιμόνη, μισὲ Βισεντζῆ Μορόνη, τοῦ ποτὲ Γκιουρέμη καὶ μισὲ Ξαβέριον Γκουστινιάνη, καθὼς φαίνεται μὲ στρουμέντα εἰς τὰς πράξεις ἐμοῦ τοῦ νοταρίου διὰ νὰ παγένουν εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν νὰ πασχίσουν νὰ ἀπολαύσουν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ῥίτου¹ καὶ ἐκκλησίας. Τὴν σήμερον οἱ καταγεγραμμένοι ἐπιβεβαίωσι τὴν ἄνωθεν ἐπιτροπὴν, τῶν δίδουν ἄδειαν καὶ ἐξουσίαν, ὅποτε ἐστὶ χρείας, διὰ τὴν ἀπόλαυσιν τῶν ἄνωθεν, νὰ ἐξοδιάσουν ἕως τρεῖς χιλιάδας ἀσιλάνια² ἤγουν ἀσιλάνια (3.000), ξεδιαλύζοντας πῶς διὰ τὰ ἀσιλάνια χίλια πεντακόσια πλέον ἔλαβον ὁμολογίεσ πῶς χρεωστοῦν τοῦ ἄνωθεν μισὲ Ξαβέριου καὶ νὰ γροικοῦνται καὶ αὐτὰ κομπρέζα εἰς τὴν ἄνωθι σοῦμα ἀσλ. (3.000) καὶ ὄχι περισσότερα. Ταῦτα ὁμολογοῦν καὶ ξεδιαλύζουν ἐδῶ καὶ ὑπογράφουν ἰδιοχείρως.

Ἔγραψαν εἰς Χίον ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ ἄνωθι ἀφέντη βικαρίου.

Παρόντες μάρτυρες.

Γκιουζέπε Ντ³ Ἀντρια στέργω.

Φίλιππος Μπαβεστρέλλη βικάριος, στέργω, Κοζῆ² Τιμόνης στ., Βισεντζῆς³ Μορόνης, στ. Ξαβέριος Γκουστινιάνης, στ., Νάτσιος⁴ Ἰουστινιάνης στ.

Ἄνδρουλῆς Ντ⁵ Ἀνδριας, Νικολὸς Κορέσης, Γκιουρέμης⁵ Μαρκόπουλος τοῦ ποτὲ Νάτσιου Μπερτουμῆς⁶ Φορνέτος, Ἰωάννης δὲ Πόρτου, μάρτυρες. Φραγγούλης Ἰουστινιάνης τοῦ ποτὲ Τουμαζῆ.

Ἄντωνης Βελάσσης τοῦ ποτὲ Ἀντριᾶ.

¹ Le riti. ² Κόζιμος. ³ Βικέντιος. ⁴ Ἰγνάτιος. ⁵ Ἰερώνυμος. ⁶ Βαρθολομαῖος.

β) Ἔγγραφον. Περίληψις :

Χίο 1712 Αὐγούστου 12—ἔξοφλητικὸν πρακτικὸν ὅτι ἡ κοινότης ἀνέθεσεν εἰς τοὺς τέσσαρας προκρίτους, τοὺς μνημονευομένους ἐν τῷ πρώτῳ ἔγγραφῳ, ἵνα φροντίσουν κτλ., «πηγαινάμενοι εἰς τὴν Πόλιν νὰ ἀπολαύσουν τὴν ἐλευθερίαν τοῦ ῥίτου καὶ τῆς ἐκκλησίας» καὶ ὅτι ὁ Ἐαβέριος Ἰουστινιάνης ὁμολογεῖ ὅτι δὲν ἔχει λαμβάνειν ἄλλα ἀπὸ εἴκοσι ἀσιλάνια (20) καὶ δίδει τελείαν ἔξοφλησιν. Ὑπογραφαὶ μαρτύρων: Ἐαβ. Ἰουστινιάνης βεβαιῶν, Γκιουζέπης Βελάσσης, Μπερτουμῆς Μπαδέτης, Μπρίτσιος¹ Ἰουστινιάνης. Παντελῆς Ρέγγιος, Ἐαβέριος Μπαβεστρέλλης, Νάτσιος Πιτσιπιός, Βισεντζῆς Δεπόρτου, Βισεντζῆς Μπαδέτης, Μάριος Τσιμπής, Ἀντώνιος Βεγγέτης, Σίλβεστρος Βελάσσης, Τουμαζῆς² Ντατόδης.

Καὶ κάτω τούτων τῶν ὀνομάτων :

Χίο 1722 Σεπτέμβριος 5 κατὰ τὸ παλαιὸν ἡμέρα Τετάρτη ὥρα ἔσπερινουῦ: Ἐπροσφέρη τὸ παρὸν γράμμα ἀπὸ τοὺς γέροντες τῶν Λατίνων τῆς Χίου, τοῦτέστιν ἀπὸ τὸν μισὲ Γκιουζέπε Μπόλλα καὶ μισὲ Φραγκούλη Ἰουστινιάνη τοῦ ποτε Μπερνη³ διὰ νὰ ἀπεραστῆ εἰς τὰς πράξεις ἐμοῦ τοῦ νοταρίου.

Καὶ κατωτέρω :

Χίο 1723 ἡμέρα Τρίτη κατὰ τὸ παλαιὸν Μαρτίου 26 ὥρα Τρίτη.

Ἐπιβεβαίωσις τοῦ Δημητρίου Πεπανοῦ ὅτι ἤκουσεν ἐκ στόματος τοῦ μισὲ Ἐαβερίου Ἰουστινιάνη ὅτι δὲν ἔχει λαμβάνειν ἄλλα καὶ ἔξοφλεῖ. Οἱ μάρτυρες: Δημ. Πεπανός, Περρῆς⁴ Μαρκόπουλος, Φράγγος Ρόζας, Ἀντρούλης Ντ⁵ Ἀντριας, Νάτσιος Μαϊνέτη (ἢ Ματσῖνο).

Ἰω. Δὲ Πόρτου τοῦ ποτε Μιχαήλ, δημόσιος νοτάριος.

γ) Ἔγγραφον βεβαιωτικὸν τοῦ Δημ. Πεπανοῦ ὅτι ἤκουσεν ἐκ στόματος τοῦ μισὲ Ἐαβ. Ἰουστινιάνη ὅτι δὲν ἔχει λαμβάνειν «πάρεξ 20 ἀσιλάνια» κλπ. Ἴσον ἀπαράλλακτον ἐκ τῶν πράξεων τοῦ αὐτοῦ νοταρίου ἀπὸ 26^{ης} Μαρτίου 1723.

Γ'.

Η ΓΕΝΟΑΤΟΧΙΑΚΗ ΚΟΙΝΩΝΙΑ

Ἡ διαλυομένη τῷ 1566 Γενοατοκρατία ἀφῆκε τὴν μικτὴν τῆς Χίου κοινωνίαν ὑπὸ μορφὴν λίαν διάφορον ἐκείνης, τὴν ὅποιαν εἶχεν, ὅτε κατὰ πρῶτον ἦλθον εἰς τὴν νῆσον Γενοᾶται. Τὴν πρώτην ἐν τῇ νήσῳ ἐμφάνισιν τῶν Λιγουριῶν ἐμπόρων νομίζω ὅτι δὲν πρέπει ν' ἀναγάγωμεν εἰς τὸ ἔτος τῆς ὀριστικῆς καταλήψεως αὐτῆς, ἧτοι τὸ 1346, ἀλλὰ πολλῶ πρότερον, πρὸ ἀκόμη

¹ Μαουρίτσιος. ² Θωμᾶς (Τομάζο). ³ Βερνάρδου. ⁴ Πέρρος, Πιέρρος.

καὶ τῶν λαβόντων τὴν νῆσον παρὰ τοῦ Παλαιολόγου Ζαχαριῶν, ἅμ' ἀρχομένη τῇ ιδ' ἑκατονταετηρίδι. Νομίζω δ' ὅτι ἡ συνθήκη ἐκείνη τοῦ Μιχαήλ Η' πρὸς τοὺς Γενοάτας, ἣ ἐν Νυμφαίῳ συναφθεῖσα τῷ 1261, διὰ τῆς ὁποίας ἐπετρέπετο εἰς τοὺς Γενοάτας νὰ ἰδρῦσωσιν ἐπίσημον πλέον ἐμπορεῖον ἐν Χίῳ, τυγχάνοντας καὶ βασιλικῆς δωρεᾶς συνισταμένης εἰς ἀνάκτορον λαμπρόν, ἐκκλησίαν, ἀγοράν, κήπους καὶ οἴκους τῶν ἐμπόρων, ἀποκαλύπτει ὅτι ἀσφαλῶς καὶ πρὸ τῆς ὑπαγωγῆς τῆς νήσου εἰς τὸ κράτος τῆς Νικαίας, δηλαδὴ πρὸ τοῦ 1249, θὰ ἦσαν ἐν Χίῳ Γενοᾶται ἱκανοί. Ὡρισμένως δ' ἡ στερέωσις τοῦ οἴκου τῶν Ζαχαριῶν προδίδει ἀρκετὴν δύναμιν ἐντοπίου γενοατοχιακοῦ πλέον στοιχείου, τὸ ὁποῖον ἐκδηλοῦται σαφῶς κατὰ τὴν ὀριστικὴν ἐκείνην κατάληψιν τοῦ 1346 ὑπὸ τῶν ὑπὸ τὸν Σίμωνα Βινιόζον μεγαλοεπιχειρηματιῶν ἐφοπλιστῶν.

Οὗτοι καταλαβόντες τὴν Χίον μετὰ βραχυχρόνιον, πλὴν λαμπρὰν ἀντίστασιν τῶν ἐντοπίων ἡγετῶν, συνθηκολογοῦσι τότε πρὸς αὐτοὺς ὄντας πέντε, Ἄργεντην, Ζυβόν, Κορέσην, Ἀγέλαστον καὶ Δαμαλᾶν¹. Οἱ πέντε οὗτοι εἶναι οἱ ἐκπρόσωποι, οἱ ἐπιτροποί, οἱ δεπουτάτοι τοῦ τόπου, τὸν ἀριθμὸν δὲ τοῦτον τῶν πέντε δεπουτάτων εὐρίσκομεν βραδύτερον, ὁπότεν ἡ νῆσος ὑπετάχθη εἰς τοὺς Τούρκους καὶ ἀκόμη πολλῶ βραδύτερον, ἴσως μέχρι τῶν γεγονότων τοῦ βενετοτουρκικοῦ πολέμου, λήγοντος τοῦ 15 αἰῶνος.

Ἐκ τῶν πέντε τούτων ἀρχόντων τῆς Χίου, δύο εἶναι ἑλληνικῆς καταγωγῆς, οἱ Δαμαλᾶς καὶ Ἀγέλαστος, οἱ δ' ἄλλοι τρεῖς, οὐχὶ Γενοᾶται πλέον, ἀλλὰ Γενοατοχιοί, ὁ Ἄργεντης (Argenti) ἐκ Φερράρας, ὁ Ζυβὸς Ἰωάννης (Cibo) Λιγούριος καὶ οἱ Κορέσαι, πιθανῶς βενεϊκῆς, ἢ μὴ γενοατικῆς προελεύσεως².

Βραδύτερον, ὁπότεν οἱ Τούρκοι κατέλαβον τὴν νῆσον, ἡ πεντὰς τῶν ἀρχόντων, οἵτινες μετέβησαν νὰ ζητήσωσι παρὰ τοῦ Σελίμ Β' τὸ φικράνιον ἢ ἀκτιναμέν, τὸν ἐπικυρωτικὸν τῶν προνομίων τοῦ τόπου³, τηρεῖται ἡ αὐτὴ σύνθεσις ἐν τῇ ἐπιτροπικῇ ταύτῃ πεντάδι, ἧς τρία μὲν μέλη εἶναι ἐκ τῶν δυτικῶν, δύο δὲ ἐκ τῶν ἀνατολικῶν⁴.

Παρεμπιπτόντως λέγομεν ὅτι ἡ σύνθεσις τῶν δεπουτάτων ἔχει ἡλλοιωμένην τὴν ἀναλογίαν αὐτῆς μόνον μετὰ τὰ βενετοτουρκικά, ὅτε πλέον ἔχομεν τρεῖς Ἑλληνας καὶ δύο Χιοκαθολικοὺς ἄρχοντας, ἕως ὅτου, λήγοντος τοῦ 17 αἰῶνος, παρελείφθησαν πλέον ὀλοτελῶς οἱ καθολικοὶ διὰ λόγους, οὓς θεωροῦμεν πάντῃ ἐκτὸς τοῦ ὑπὸ μελέτην θέματος.

Ἀκόμη μᾶλλον ἀξιοσημεῖωτον εἶναι καὶ χωρίον τι τοῦ ἐν λόγῳ ἀκτι-

¹ C. Pagano, Convenzioni di Scio p. 261.

² Βλ. περὶ τούτων ἀπάντων λεπτομερῶς ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χίου Γ. Ζολώτα τ. Α ΠΙ, καὶ τοὺς γενοατοχιακοὺς πίνακας ὑπὸ τὰ στοιχεῖα Α, Ζ, Κ.

³ Ὁ ἀκτιναμές λέγει αὐτοὺς «δασμοφόρους ἀπὸ μέρους τοῦ λαοῦ» ἤτοι δημογέροντας ἢ δεπουτάτους.

⁴ Βλ. Ἐνθ' ἀν. τόμ. Γ', Ι, σ. 59.

ναμὲ τοῦ Σελίμ Β', φανερώνον ὅτι, μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κων/πόλεως, οἱ ἀποσταλέντιες πρέσβεις πρὸς τὸν σουλτάνον ἐκ μέρους τῶν αὐθεντῶν τῆς Χίου, ἦσαν «Ρωμαῖοι καὶ Λατῖνοι, ἄνδρες ἔμπειροὶ καὶ πρακτικοί»¹. Νομίζω ὅτι ἡ διάκρισις Ρωμαῖοι καὶ Λατῖνοι ἀφορᾷ πλέον ἀναμφιβόλως Χίους μόνους. Μόνον ἐπίσης Ἑλληνας καὶ τοὺς λεγομένους Γενοατοχίους ἀφορᾷ καὶ ἡ ἄλλη παράγραφος τοῦ αὐτοῦ ἀκτιναμέ, ἡ ὁμιλοῦσα περὶ τῶν ἀπὸ μέρους τοῦ λαοῦ δασμοφόρων. Ταῦτα λέγουσα δὲν λησμονῶ βεβαίως τοὺς βαθμηδὸν μετὰ τὴν κατάληψιν ἐκ Γενοῦσης ἐλθόντας πολυπληθεῖς εὐγενεῖς καὶ ἀστους, οἵτινες καὶ ἀπήρτιζον, ὡς εὐνόητον, τὴν πρώτην τάξιν, τὴν δεσπόζουσαν, τὴν ἡγεμονικὴν, καὶ τοῦτο μέχρι τοῦ 1566.

Καὶ αἱ τρεῖς δ' αὐταὶ τάξεις προήχθησαν ἐκ παραλλήλου· ἡ μὲν ἄρχουσα, γενοατικὴ, ὡς κατέχουσα τὰ σκῆπτρα, ἡ δὲ γενοατοχιακὴ, ἡ ἀπαρτιζομένη ἐκ τῶν εὐγενῶν Γενοατῶν, οὓς εὗρον οἱ κατακτητῆται πλουσίως ἐν Χίῳ ἐγκατεστημένους καὶ ἐξελληνισθέντας ἤδη ἱκανῶς. Ἡ ἄλλη, ἡ τῶν παλαιῶν Ἑλλήνων εὐγενῶν τάξις, ἦτο ἡ πιστὴ θεματοφύλαξ πράγματι τῶν παραδόσεων, ἡ ὁποία εἶχεν ἐπίσης μέρος εἰς τὴν οἰκονομικὴν διακυβέρνησιν τοῦ τόπου καὶ εἰς ἄλλα δευτερεύοντα ὑπουργήματα, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν ἤδη λεχθέντων καὶ ἄλλων συναφῶν εἰδήσεων.

Σὺν τῷ χρόνῳ ἡ ἀνάμιξις τῶν τριῶν στοιχείων ἀπέβη τοσαύτη καὶ τοιαύτη, ὥστε, φθινοῦσης τῆς Γενοατοκρατίας, δυνάμεθα, χάρις εἰς τοὺς γενεαλογικοὺς πίνακας τῶν Ἰουστινιανῶν τῆς Χίου τοῦ Κ. Χόπ² καὶ εἰς τὰς πηγὰς τοῦ ἐν Χίῳ λατινικοῦ ἀρχείου³, μετὰ βεβαιότητος νὰ εἴπωμεν, ὅτι μεταξὺ Χίων Ἑλλήνων καὶ Χίων Λατίνων, ἐλάχισται διακρίσεις ὑπῆρχον καὶ ἴσως μόνον αἱ δογματικά.

Ἡ μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ 1566 σύνθεσις τῆς κοινωνίας ταύτης παρουσιάζει εἰκόνα μεγίστου ἱστορικοῦ ἐνδιαφέροντος⁴, οὐ μόνον διὰ τὴν τοπικὴν τῆς Χίου ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν τῶν ἄλλων νησιωτικῶν ἑλληνικῶν πόλεων, ὧν ἀνάλογος περίπου θὰ ἦτο ἡ κοινωνικὴ μορφή. Εἰς τὰς νήσους δηλαδὴ τῶν Κυκλάδων, παρατηρεῖται τι ἀνάλογον, ὄχι ὅμως, νομίζω, ἐντελῶς

¹ Γ. Ζολώτα Ἱστορίας Χίου τ. Γ' I, σ. 58.

² C. H. Hoff, Chroniques Grécoromaines, Tables des Giustiniani, dynastes de Chio.

³ Ἀρχεῖον Ἐκκλησίας Καθολικῶν Χίου.

⁴ Ὁ καλὸς Χίος ἀββάς Μιχαὴλ Ἰουστινιάνης γράφει εἰς τὴν Scio Sacra σ. 182 ὅτι τότε εἰς τὴν πόλιν τῆς Χίου ἦσαν: «οἱ Ἰουστινιᾶνα Μαονέζιοι καὶ οἱ Βοργέζιοι, οἱ κατοκούντες εἰς τὰ borghi (προάστια) τῆς Χίου, καθ' ὃν χρόνον ἀνῆκεν ἀκόμη ἡ κυριαρχία αὐτῆς εἰς τοὺς Ἰουστινιᾶνας. Ἐκ τῶν Βοργέζων μερικοὶ ἦσαν εὐγενεῖς (gentiluomini) τῶσον Γενοᾶται ὅσον καὶ ἄλλοι εὐγενεῖς. Ἄλλοι ἦσαν πολῖται (cittadini) τῆς Γενοῦσης, μὴ εὐγενεῖς, καὶ ἀπὸ τὰς δύο Ριβιέρας αὐτῆς καὶ ἀπὸ ἄλλους τόπους, καὶ πολλοὶ ἦσαν τεχνῖται ἀπὸ ἄλλα μέρη διάφορα τῆς Ἰταλίας καὶ ἀπὸ ἄλλους τόπους, ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ καὶ ἐπὶ Γενοατῶν καὶ ἐπὶ Τούρκων ἀκόμη».

τὸ ἴδιον. Ἐκεῖ ἔχομεν καὶ Ἑλληνας τοῦτ' αὐτὸ καθολικοὺς καὶ μὴ Ἑλληνας καθολικοὺς. Εὐλόγως δὲ διερωτᾶται εἰς μίαν ὥραιάν του πραγματείαν ὁ κ. Βογιατζίδης¹, ἐὰν ἦσαν οὗτοι καθολικοὶ ἄποικοι τῆς δ' σταυροφορίας, ἢ ἂν προσῆλθον εἰς τὸν καθολικισμόν ἀθροοὶ κατ' ἀνάγκην ἢ δι' ἐπιγαμίας ἢ τέλος, ἂν διὰ τὴν τήρησιν καὶ κτήσιν τῶν γαιῶν καὶ λοιπῶν ἰδιοκτησιῶν αὐτῶν. Ὅλα τὰ ἐρωτήματα ἐκεῖ καλῶς τίθενται, ὥς καλῶς θὰ εἶχον καὶ αἱ εἰς αὐτὰ ἀπαντήσεις, εἰς καθὲν μάλιστα χωριστά, ἐὰν ἦσαν ὅλαι καταφατικά. Διότι, καὶ κατ' ἀνάγκην ἐγένοντο οἱ νησιῶται ἐκεῖνοι παπικοὶ καὶ δι' ἐπιγαμίας καὶ διὰ τὴν τήρησιν τῶν κεκτημένων. Ταῦτα ὑπὸ τὴν βενετικὴν ἀρχήν.

Παρ' ἡμῖν φαίνεται ὅτι τὰ πράγματα ἀπέκλινάν πως τοῦ Κυκλαδικοῦ κύκλου. Λόγους νομίζω ἀποχρῶντας α) διαφορὰν τινα σημαντικὴν τοῦ γενοατικοῦ συστήματος ἀπὸ τοῦ βενετικοῦ, β) διαφορετικὴν ἀντίληψιν εἰδικῶς τῶν ἐν Χίῳ Μασονέζων ἐνδιαφερομένων κυρίως διὰ τὴν ἐκμετάλλευσιν τοῦ τόπου διὰ χειρῶν τῶν ἐντοπιῶν καὶ μὴ ὄντων ὑποχειριῶν ἐν πολλοῖς τῇ παπικῇ ἀρχῇ καὶ γ) τὴν γεινῖασιν τὴν ἐπικίνδυνον τῆς Ἀνατολῆς, ἢ ὅποια διηγετικῶς παρεῖχε πράγματα εἰς τοὺς δυνάστας τῆς Χίου, ἐνδιαφερομένους διὰ τοῦτο νὰ εὐρίσκωνται εἰς ἀγαθὰς σχέσεις πρὸς τοὺς ἀρχομένους. Πάντως εἶναι γνωστὸν ὅτι ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν ἄλωσιν τοῦ 1346, οἱ Γενοαῖται, μετὰ τὴν πρόφασιν συνωμοσίας τινὸς δῆθεν τῶν Ἑλλήνων κατὰ τοῦ καθεστῶτος ἐξεδίδωσαν ἑσαεὶ τὴν κεφαλὴν τῆς ὀρθοδόξου ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἔκτοτε ἐκπρόσωποι ἦσαν μόνον οἱ Χῖοι ἱερεῖς, μόνον δὲ πολλῶ βραδύτερον ἐπετροπή ἢ ἀναγνώρισις ἐνὸς προθυερέως, ἐκπροσώπου τοῦ Πατριάρχου κατὰ τύπους. Ἀπὸ τοῦ 1385 μέχρι τοῦ 1575 ἢ 1577 δὲν εἶχεν ἡ Χίος μητροπολίτην. Διὰ τοῦτο, νομίζω, ὅτι δέον νὰ μὴ διστάσωμεν ἵνα δεχθῶμεν ὅτι καὶ ἐν Χίῳ διεμορφώθη ἐπὶ Γενοατοκρατίας ἀξιόλογος τάξις Ἑλλήνων παπικῶν, ἂν μὴ ὄντως καθολικῶν, ἐκτὸς βεβαίως τῶν λεγομένων Γενοατοχίων, καὶ ὅτι ἡ τάξις αὕτη ἠκολούθησε τὰς πολιτικὰς κυρίως μεταβολὰς καὶ τούτων τὴν ἐπίδρασιν ἔσχε. Εἶναι ἀνάγκη ἵνα εἴπωμεν ὅτι, φθινούσης τῆς Γενοατοκρατίας, οὐδαμῶς θὰ ἐπυκνούντο αἱ τάξεις τῶν Χίων παπικῶν καὶ ὅτι ἡ Τουρκοκρατία εὗρεν αὐτοὺς ἔτι ὀλιγωτέρους καὶ ὀλιγίστους ἀφῆκεν ἢ ἀτυχῆς βενετικῆ ἐπίδρομῆ τοῦ 1694; Τοῦ πράγματος μάρτυρα ἔχομεν τὸ λατινικὸν ἀρχεῖον Χίου βαπτίσεων καὶ γάμων, τὸ ὅποιον ἀκολουθεῖ ὅλας τὰς περιπετείας τῆς κοινότητος ἀπὸ τοῦ 1580 — ἀφ' οὗ ἔτους ἔγινε δυνατὸν πλέον εἰς αὐτοὺς νὰ ἔχωσι τακτικὸν ἀρχεῖον — μέχρι σήμερον. Ἄπειροί εἶναι οἱ γάμοι οἱ μικτοὶ καθ' ὅλον τὸ ἀπὸ τῆς ἀλώσεως (1580) μέχρι τῶν μέσων τοῦ 17 αἰῶνος διάστημα καὶ ἡ ἀνάμιξις τῶν δύο στοιχείων, ἵνα μὴ εἴπω τῶν δογμάτων, εἶναι ἀκόλυτος².

¹ Βλ. Ι. Βογιατζίδου, Ἑλληνας καὶ καθολικοὶ, ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος ἔτους 1924 σ. 175.

² Εἰς τὸ γραφὲν ὑπὸ τοῦ κ. Βογιατζίδου ἄρθρον «Ἑλληνας καὶ καθολικοὶ» ἐν τῷ Ἡμερολογίῳ τῆς Μ. Ἑλλάδος τοῦ 1924 σ. 179, 180 λέγεται ὅτι οἱ καθολικοὶ τηροῦν τὸ

Ἐτελοῦντο ἱεροπραξίαι ἀδιαφόρως εἰς ἐκκλησίας ἀνατολικὰς ἢ δυτικὰς, ἀλλὰ κυρίως, δυτικῶν γάμοι καὶ βαπτίσεις, ὡς παρετήρησα, ἐτελοῦντο εἰς ἐκκλησίας ἑλληνικὰς, ἴσως διότι τότε ἀκόμη αἱ ἐκκλησίαι, τὰς ὁποίας βλέπομεν σήμερον ἑλληνικὰς, ἦσαν τότε πιθανώτατα ἀκόμη ἰδιόκτητοι τῶν Γενοατοχίων.

Τοῦ πράγματος δίδω διττὴν ἐρμηνείαν, ἡ ὁποία εἶναι, νομίζω, καὶ ἡ πραγματικὴ. Ἐν Χίῳ, ὅπως καὶ εἰς ἄλλας νήσους καὶ γενικῶς εἰς τὰ ἑλληνικὰ μέρη, ἐκάστη οἰκογένεια εὐγενῆς εἶχε καὶ ναὸν ἴδιον, κάποτε δὲ καὶ ναοὺς ἕνα ἐν τῇ συνοικίᾳ καὶ ἕτερον εἰς τὴν ἐξοχὴν, ἐπειδὴ δὲ τὰ διάφορα εὐγενικὰ γένη ἔσχον σὺν τῷ χρόνῳ καὶ κλάδους ποικίλους, οἱ κλάδοι αὐτοὶ εἶχον ἕκαστοι τῶν ναόν των. Ἐν Χίῳ, φέρ' εἰπεῖν, ἔχομεν ναοὺς τῶν Σκαναβήδων δύο, τὸν Ἅγιον Κωνσταντῖνον καὶ τὸν Ταξιάρχην, τῶν Γαλατῶν δύο, εἰς ὄνομα τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, τῶν Ἀργεντῶν δύο, εἰς ὄνομα ἁγίου Ἀνδρέου καὶ ἁγίου Ἰωάννου, τῶν Πετροκοκκίνων ἔχομεν Ἅγιον Βασίλειον, Ταξιάρχην, Ἀσώματον, Παναγίαν καὶ Ἅγιον Ἰσίδωρον κτῆ. Νομίζω λοιπὸν ὅτι ἡ ἀρχὴ πλείστων ἐκ τῶν ναῶν τούτων ἤτο ποτε ἐνιαία καὶ ὅτι σὺν τῷ χρόνῳ διὰ τῶν ἐπιγαμιῶν καὶ τῆς συμμετοχῆς πολλῶν οἴκων εἰς ἕνα ναόν, οἴκων ὀρθοδόξων ἀφ' ἑνὸς καὶ οἴκων καθολικῶν ἀφ' ἑτέρου, ἀναμφιβόλως, συγγενευόντων ἀλλήλοις στενῶς, ἐκράτησεν ἡ συνήθεια, τὸ ὄραϊον τοπικὸν ἔθιμον, νὰ χρησιμοποιοῦσι καὶ οἱ μὲν καὶ οἱ δὲ τὸν εἰρημένον ναόν. Ἀκόμη συνέτεινεν εἰς τὴν ἀνάμιξιν καὶ ἡ ἐνορία, ἡ γειτονία. Ἄλλοτε δηλαδὴ ἦσαν ἐντελῶς διακεκριμέναι αἱ ἐκτὸς τοῦ κάστρου τῆς πόλεως συνοικίαι ἤτο δηλαδὴ ἡ Φραγκοπαροικία, ἡ Βλατταριά, τὸ Παλαιόκαστρον, ἡ Τουρκοπαροικία βραδύτερον· καὶ μετεβλήθη μὲν ἡ κατανομὴ τῶν κατοίκων σὺν τῷ χρόνῳ ἕνεκα τῶν γάμων καὶ τῶν κατοικιῶν, ἃς εἶχον οἱ ἄνθρωποι, τῶν ἐκκλησιῶν ὅμως ἡ θέσις ἔμενεν, ὡς εἰκόσ, ἡ αὐτῆ. Κυρίως δὲ ἡ δογματικὴ αὕτη ἐπαινετὴ ἐκεχειρία παρετάθη καθ' ὅλον τὸν ἀρχιερατικὸν βίον τοῦ λαμπροῦ Χίου ἐπισκόπου τῶν καθολικῶν Μάρκου Μασσόνε (1616 - 1643).

Ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον δὲν γνωρίζομεν εἶναι ἀπὸ πότε αἱ ἐκκλησίαι τῶν Γενοατοχίων ἔμειναν εἰς χεῖρας τῶν ἡμετέρων καὶ ἂν τοῦτο συνέβη διὰ τὰς πλείστας αὐτῶν συγχρόνως, συνεπεία πολιτικῆς τινος μεταβολῆς. Νομίζω ὅτι τινὰς μὲν τῶν ἐκκλησιῶν τῶν κτιτορικῶν ἀπώλεσαν οἱ Γενοατοχοὶ μετὰ τὴν ἄλωσιν, ἐγκαταλειφθείσας μᾶλλον ὑπ' αὐτῶν, ἄλλας δὲ συνεκέτηντο μετὰ ἰδικῶν μας ἑλληνικῶν συγγενικῶν αὐτοῖς οἴκων, τὰς δὲ λοιπὰς ἀπώλεσαν ὀριστικῶς μετὰ τὰ βενετικά, ἧτοι ἀρχομένης τῆς 17' ἑκατονταετηρίδος. Οὕτω

ἔθιμον τῆς καταδύσεως τοῦ Τιμίου Σταυροῦ, ὅτι εἰς τὴν Παροικίαν Πάρου, κατὰ τὰς λιτανεῖας τοῦ ἔτους καὶ τὰς πασχαλινὰς ἐορτὰς παρίσταντο ἀμοιβαίως οἱ κληρικοὶ τῶν δύο δογμάτων, ὅτι ὁ ἱησουΐτης Hardy ἐδίδασκε καὶ ἐξωμολόγει ἐν Νάξῳ καὶ τοὺς ὀρθοδόξους, ὅτι ὁ Tournefort ὁμολογεῖ ὅτι εἶδεν ἐντὸς ἑλληνικῶν ναῶν βῆμα λατίνων ἱεροκηρύκων, ἀπὸ τῶν ὁποίων ἐκήρυσσον κανονικῶς κτλ.

φαίνεται ὅτι, οὐχὶ κυρίως δι' ἀνεξιθρησκείαν ἐγίνοντο αἱ ἱεροπραξίαι ἀδιαφόρως εἰς τοὺς ναοὺς ἀλλήλων, ἀλλὰ διὰ τὰς κατοικίας καὶ τὰς συγγενείας κατὰ τὰ κτιτορικὰ δικαιώματα. Ἐναφέρω σχετικὰ τινὰ ἐκ τοῦ λατινικοῦ κώδικος :

Ἐτεὶ 1605 τελεῖται ὁ γάμος τοῦ Σεβαστιανοῦ Ἰουστινιάνη, υἱοῦ Πάριδος μετὰ τῆς Ἀγγέλας Κωνσταντίνου Μαρίνη, ἐν τῷ Ἁγίῳ Βασιλείῳ τῶν Πετροκοκκίνων, ἐν ναῷ ὀρθοδόξῳ¹.

Τῷ 1611 ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ ναῷ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων (in templo san Cosme) γάμος δύο καθολικῶν Σαλβάγου καὶ Γκαρρέτι².

Τῷ 1615 in ecclesia S. Constantini Græcorum στεφανώνονται α') οἱ Σκιπίων Μπάνκας Ἰουστινιάνης καὶ Αἰκατερίνη Κάππαρη³ καὶ β') οἱ Ματθαῖος Κορέσης ritus Greci καὶ Τζιακομπίνα Φραγ. Ροκκέττα⁴.

Τῷ 1621 ὁ Ἀνδρέας Σοφιανός, ὁ μετέπειτα διαδεχθεὶς τὸν ἐπίσκοπον Μάρκον Μασσόνε, εὐλογεῖ ἐν τῷ ναῷ τῶν Ὁρθοδόξων Sant. Salvatoris Græcorum (Σωτῆρ Χριστὸς τῆς Τουρκοπαροικίᾳς) τοὺς καθολικοὺς Νικ. Δαμαλᾶν καὶ Καττέταν Στεφ. δὲ Μάρκη⁵.

Τῷ 1634 εἰς τὴν Παναγίαν Παχειά, ἀνήκουσαν τότε τῷ Ἀμβρ. Νεγροπόντε, γίνεται ὁ γάμος τῶν Ἰωσήφ Βλαστοῦ καὶ Δεσποίνης δὲ Ἄνδρια⁶. Νομίζω ὅτι ὁ ῥηθεὶς ναὸς ἀνῆκε τότε τοῖς καθολικοῖς ἀκόμη, ἀλλ' ὁ Βλαστοὺς ἦτο ὀρθόδοξος ἢ Ἑλλην παπικὸς⁷.

Τέλος τῷ 1647 ἐν αὐτῷ τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ τοῦ ἁγίου Νικολάου Βασιλικάρη, μᾶς λέγει τὸ λατινικὸν ἀρχεῖον ὅτι ἔγινε γάμος, ὑπὸ δυτικοῦ ἱερέως, δύο καθολικῶν⁸. Ἐπίσης τῷ 1655 ὁ Βαπτιστὴς Σκαρδανᾶς καὶ ἡ Δέσποινα Ἰουστινιάνη nam isti desponsati erant rito Greco, cum essent latini ambo, et idem nostro concessio iterum desponsati sunt. Οἱ δύο οὗτοι τελευταῖοι γάμοι ἐρμηνεύονται διαφόρως καὶ οὐχὶ μόνον δι' ὄν ἀνωτέρω λόγον. Εἶναι γνωστὸν ὅτι ἀπὸ τοῦ 1644 ἤρχισαν περὶ τὴν Χίον καὶ διὰ τὴν Χίον τὰ πολεμικὰ γεγονότα τῶν Βενετῶν, φαίνεται λοιπὸν ὅτι διὰ λόγους ἀσφαλείας ἐγίνοντο αἱ τοιαῦται ἱεροπραξίαι εἰς ναοὺς ἑλληνικούς, τοῦθ' ὅπερ φανερώνει ἐπαρκῶς τὴν ὁμόνοιαν καὶ ἀνεξιθρησκείαν τῶν δύο στοιχείων.

Εἰς ἐκ τῶν λογίων Χίων, ὁ Ἰάκωβος Παλαιολόγος, ἐπισκεφθεὶς τὴν

¹ Ἄρ. 207 λατ. Ἀρχεῖου.

² Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 211.

³ Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 283.

⁴ Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 288.

⁵ Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 418.

⁶ Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 428.

⁷ Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 733.

⁸ Ἐνθ' ἀν. ἀρ. 925.

Χίον ελάχιστα ἔτη μετὰ τὴν ὑποδούλωσιν αὐτῆς εἰς τοὺς Τούρκους λέγει, μεταξύ ἄλλων, ὅτι ἐν Χίῳ ἦσαν τότε Ἕλληνες, Λατίνοι, Παπισταί, Ἰουδαῖοι. Ἡ διαφορὰ μεταξύ τῶν δευτέρων καὶ τρίτων πιστεύω ὅτι ἦτο ἡ ἑξῆς: οἱ μὲν ἦσαν ἀπόγονοι τῶν τὴν νῆσον κατασχόντων Γενοατῶν, οἱ δὲ οὐκ ἴταλοί, ἴσως οὐδ' Ἕλληνες ὅλως, ἀλλὰ Γενοατοχῖοι, συναναμιχθέντες τόσον μετὰ τῶν Ἑλλήνων ἐνιοπίων, ὥστε νὰ θεωρῶνται τοιοῦτοι ἀπ' ἀρχῆς. Πιστεύω δ' ὅτι οὗτοι ἦσαν οἱ ἐπὶ Γενοατοκρατίας παπισταὶ καὶ κυρίως οἱ ἀναγνωρίσαντες τὴν δυτικὴν ἐκκλησίαν πρὸς ἀσφάλειαν ἑαυτῶν καὶ τῶν κτημάτων καὶ περιουσιῶν αὐτῶν¹, οἱ συγγενεύσαντες πρὸς τὸν ἡγεμονικὸν οἶκον. Οὗτοι ἦσαν οὐκ ὀλίγοι, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν πινάκων τοῦ Χόφφ, πολλοὶ μάλιστα διετηρήθησαν τοιοῦτοι καὶ ἔνεκα τῶν συγγενειῶν καὶ ἔνεκα τῆς δραστηριότητος τοῦ καθολικοῦ κλήρου μέχρι τῶν βενετικῶν. Τὴν λιποταξίαν μαρτυρεῖ ἡ πτωχεία πλέον τοῦ βενετικοῦ ἀρχείου εἰς ὀνόματα τοιαῦτα μετὰ τὸ 1719 κξξ.

Τὰ δεινὰ τῶν Χίων καθολικῶν ἤρχισαν οὐκ ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἀλλὰ μόνον τῷ 1599, ὅτ' ἐπέδραμον κοινῇ μετὰ τινῶν ἐκ τῶν ἐξορίστων Ἰουστινιανῶν συνεννοήσει οἱ Φλωρεντινοὶ ὑπὸ τὸν Ὅρσίνην. Μετὰ τὴν ἐπιδρομὴν ταύτην κάκιστα ἔπαθον οἱ ἐν Χίῳ ὑπὸ τῶν Τούρκων, κριθέντες ἀδίκως μᾶλλον ἢ δικαίως ὡς συνένοχοι τῶν ἐπιδρομέων².

Τότε ἔχασαν τὰς ἐν τῷ φρουρίῳ ἐκκλησίας των, ὅσας ἀκόμη διέσωζον, κακῶς δ' ἐπιστεύθη ὅτι εἶχον σερεθητὴ ἀπασῶν ἅμα τῇ ἀλώσει ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πιαλῆ. Εἰς τὴν γνώμην ταύτην συνεβάλετο λίαν αὐτὴ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ μεγάλου κεντρικοῦ τεμένους τοῦ φρουρίου, καθ' ἣν τὸ νῦν τέμενος τοῦτο ἦτο ἄλλοτε ναὸς ἰδρυθεὶς κατὰ τὴν ἐπιγραφὴν τῷ 973 μ. Χ., μετατραπεῖς τὸ ἔτος τῆς ἀλώσεως 1566 ὑπ' αὐτοῦ τοῦ νικητοῦ Πιαλῆ εἰς τζαμί. Τοῦτο καὶ ἐγὼ ἐπίστευσα καὶ ἄλλοι πρὸ ἐμοῦ οὐκ ὀλίγοι, ὡς γράφω καὶ εἰς ἰδίαν περὶ τοῦ Κάστρου τῆς Χίου πραγματείαν μου³ καὶ εἰς τὴν τοπογραφίαν τῶν ναῶν τοῦ Κάστρου⁴, ἐνθ' ἀναφέρονται καὶ ἅπαντες οἱ περιηγηταὶ οἱ μνημονεύοντες γενοατικῶν ναῶν τοῦ κάστρου. Ἐκεῖ ταυτίζω τὸ σημερινὸν τζαμί πρὸς τὸν καθεδρικὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Πέτρου⁵, στηριζομένη εἰς τὰς ἀφηγήσεις τῶν

¹ Τοιαύτας τάσεις ἔχομεν καὶ εἰς ἄλλας περιόδους τῆς χιακῆς ἱστορίας. Λέγεται ὅτι ἔνιοι τῶν μεγάλων γαιοκτημόνων καὶ πυργοδεσποτῶν λατίνων ἐγένοντο μουσουλμάνοι, ὡς π. χ. οἱ κύριοι τῆς Κρήνης Ἰουστινιάνοι, Τρέμηδες ἐπιλεγόμενοι. Ὁμοίως δέ, μετὰ τὸν μέγαν καὶ μακρότατον διὰ τὰ βενετικὰ διωγμὸν ἔπαυσαν νὰ εἶναι παπικοὶ οἱ τέως τοιοῦτοι ἐκ τῶν Δαμαλάδων, Νεγροπόντιδων, Γριμαλδῶν, Κομνηνῶν, Χουρμουζῶν, Μαζίμων, Σαλβάγων κάλ.

² Ἱστορία τῆς Χίου τ. Γ, I, Τουρκοκρατία σ. 114-118. — Fulvio Fontana, I pregi della Toscana, in Firenze 1701 p. 89-91.

³ Αἰ μ. Γ. Ζολώτα, Τὸ κάστρον τῆς Χίου, ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. ΚΗ' σ. 118-19.

⁴ Ἱστορία τῆς Χίου τ. Α. II σ. 102-3.

⁵ Αὐτόθι.

Tuano (1617), Spondano (1643), Ughelli (1670), Baronio (1643), Gerome Giustiniani, Paul Lucas (1706) καὶ Lupazzoli (1672)¹. Οὐδείς ἡμῶν ἔδωκε τὴν δέουσαν προσοχὴν εἰς τὸν Lupazzoli, αὐτόπτην ὄντα τῆς ἀλώσεως καὶ λέγοντα: «in questa cittadella è la chiesa di Sant'Antonio ch'era la cattedrale del vescovo, al presente moschea di Turchi, quale è assai spaziosa e bella» οὐτε εἰς τὸν Paul Lucas² σαφῶς παραδίδοντα ὅτι: «De ces cinq églises, la cathedrale et celle des Dominicains ont été converties en mosquées; les autres dont ils ne se sont point emparés, ont été abattues et leurs ruines seules, où ils ne restent que les quatre murailles, font connaître la beauté dont elles étaient, et tirent presque les larmes des yeux!», σαφῶς μὲν ὁμολογοῦντας ὅτι πάντως ἡ μητρόπολις (catedrale del vescovo) ἐγένετο τζαμί, ὡς καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Δομνίκου ναός, οὐδαμῶς δὲ μνημονεύοντας ναοῦ Ἁγίου Πέτρου, ὡς μετατραπέντος ὑπὸ τοῦ Πιαλῆ εἰς τζαμί. Μία μικρὰ πλὴν πολὺ σπουδαία διὰ τὸ περιεχόμενον τῆς εἰδησιῆς τοῦ λατινικοῦ κώδικος Χίου, μᾶς πληροφοροεῖ ὅτι τῷ 1605 ἐτελέσθη βάπτισις ὑπὸ τοῦ ἱερέως Στεφάνου Μαουρίτσιο ἐν τῷ ἁγίῳ Πέτρῳ ἐν τῷ Κάστρῳ. καὶ ἄλλη παρομοία, ὅτι τῷ 1607 ἐγένετο βάπτισις ὁμοίως ἐν τῷ ἁγίῳ Νικολάῳ ἐν τῷ Κάστρῳ. Διὰ τούτων ἐπαληθεύουσιν αἱ ἀκριβεῖς εἰδήσεις τῶν Lupazzoli καὶ Lucas, ὅτι δὲν ἦτο ὁ ἅγιος Πέτρος, ὃν μετέβαλεν εἰς τζαμί ὁ Πιαλῆς τῷ 1566. Ὅτι δ' ὄντως οὕτως ἔχει τὸ πρᾶγμα δεικνύει ἡ τοῦ καὶ νῦν σφραγισμένου τεμένους ἐπιγραφὴ ἡ πολυτιμωτάτη³, ἥτις λέγει εἰς ἡμᾶς ὅτι ὁ ναός ἦτο παλαιὸς τῶν βυζαντινῶν, κτισθεὶς ἀκριβῶς ἐκεῖ, ἔνθα εἶναι τὸ κέντρον σχεδὸν τοῦ φρουρίου. Ἄλλοθεν γνωρίζομεν ὅτι, «ἔτει 1396 ἀνήγειρεν ἐκ βάρων τὴν ἐπισκοπὴν, καταπεσοῦσαν ὑπὸ σεισμοῦ ἰδία δαπάνη ὁ Κάρολος Ἀράγκης Ἰουστινιάνης πολυτελῶς κοσμήσας διὰ ποικίλων χιακῶν μαρμάρων καὶ ψηφιδωτῶν καλλιτεχνημάτων, ... πλουτίσας διὰ βιβλιοθήκης σπανίων ἔργων κτλ. κτλ.»⁴. Ὁ δὲ Ἱερώνυμος Ἰουστινιάνης⁵

¹ Αἰ μ. Σάροῦ, Τὸ Κάστρον τῆς Χίου σ. 103.

² Voyage dans la Grèce, Paris 1712.

³ Ἱστορία τῆς Χίου Α II, σ. 103. Ἡ ἐπιγραφὴ ἔχει κατὰ μετάφρασιν ἐκ τῆς ἀραβικῆς ὡδε: «Ἡ ἐκκλησία αὕτη ὠκοδομήθη ἔτει 973 ἀπὸ τῆς γεννήσεως τοῦ Χριστοῦ. Ἡ εἰρήνη τοῦ Θεοῦ ἐπ' αὐτόν. Τῆ δὲ 17 Ἀπριλίου 1566 τῆς ὡς εἰρηται χρονολογίας, ἡ τὴν 20ῃν ἡμέραν τοῦ μηνὸς Ραμαζὰν 973 ἔτους Ἐγείρας τοῦ Μωάμεθ Μουσταφᾶ — ὁ Θεὸς εὐλογησάτω αὐτόν — ὁ ναυαρχος τοῦ ἐκ τῶν Ὀθωμανῶν αὐτοκρατόρων Σουλτάνων Σουλεϊμάν υἱοῦ Σελίμ, Πιαλῆ πασᾶς, ἐλθὼν μεθ' ἑκατὸν εἰκοσι κατέργων ἐξ-επόρθησε τὴν Χίον. Ἡ εἰρημένη ἐκκλησία ἐγένετο τέμενος καὶ παρεδόθη τοῖς πιστοῖς εἰς προσευχὴν».

⁴ Αἰ μ. Σάροῦ, Τὸ Κάστρον τῆς Χίου, Ἐνθ' ἄν.

⁵ Ἐνθ' ἄν. σ. 103.

γράφων τῷ 1600 περίπου ἢ καὶ πρότερον λέγει τάδε ἀξιόλογα, προσεπικυροῦντα τὴν εἶδησιν τοῦ λατινικοῦ κώδικος: «nel castro sta tuttavìa come prima il vescovo latino, ma rovero e viva di elemosina, aventogli il turco spogliato delle sue intratte che dipentevano dallo stato etc. etc.».

Ἐκ τούτων πάντων σαφέστατ' ἀποδείκνυται ὅτι ὁ εἰς τέμενος μετατραπείς ὑπὸ τοῦ Πιαλῆ ναὸς δὲν ἦτο, ὡς εἰκός, ὁ Ἅγιος Πέτρος, ὅστις, ἡμικατεστραμμένος καὶ ἐν τελείᾳ σχεδὸν ἐγκαταλείπει ἐρησιμέυεν ἀκόμη ὡς ναὸς τρόπον τινὰ ἐπισκοπικὸς μέχρι τοῦ 1607 καὶ ἐπέκεινα ἴσως, ὅπως καὶ ὁ ἄλλος ἀναφερόμενος ἐν τῷ κώδικι ναὸς ἦ ναῖσκος τοῦ Ἁγίου Νικολάου.

Ἀπομένει ἤδη τὸ ἐρώτημα· ποῖος ἦτο ὁ ναός, ὃν μετέτρεψεν εἰς τέμενος ὁ Πιαλῆς; Κατὰ τὰς ἀνωτέρω πάλιν ὀδηγίας καὶ μαρτυρίας δύο ναοὶ τοῦ κάστρου ἐγένοντο τζαμιά, οἱ δὲ λοιποὶ κατεστράφησαν σὺν τῷ χρόνῳ: ὁ ἐπισκοπικὸς ναός καὶ ὁ τοῦ Ἁγίου Δομενίκου. Ἐπισκοπικὸν λέγει ὁ Lupazzoli τὸν τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου, ὅστις καὶ μαρτυρεῖται ὅτι ἐκτίσθη ὑπὸ τῶν ἡγεμόνων Ζαχαριῶν μετατραπείς καὶ αὐτὸς ὁμοίως εἰς τέμενος¹. Περὶ τοῦ Ἁγίου Δομενίκου ὀδηγούμεθα κυρίως ὑπὸ τοῦ ἀββᾶ Μιχαὴλ Ἰουστινιάνη² λέγοντος ὅτι ὑπῆρχον δύο μοναὶ τῶν Δομενικανῶν ἐν τῷ φρουρίῳ, ὧν ἀναφέρεται περικαλλέστατος ναός οἰκοδομηθεὶς χάριν τούτων ὑπ' αὐτῶν τῶν Ἰουστινιανῶν τῷ 1410. Πάντως, εἶναι δύσκολον νὰ ταυτισθῇ ὁ μέγας ναός τοῦ Ἁγίου Δομενίκου πρὸς τὸ νῦν τζαμί: πολὺ πιθανώτερον εἶναι, ὅτι ὄντως πρόκειται περὶ τοῦ ἐνὸς τῶν ναῶν αὐτῶν καὶ ἡμετέρου παλαιοῦ ναοῦ, ὃν ἐπεσκευάσαν καὶ ἐρησιμοποίησαν οἱ δυτικοί, τούτου δ' ἕνεκα μνημονεύει ὡς ἔτους τῆς ἰδρύσεως αὐτοῦ ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ Πιαλῆ τὸ 973 μ. Χ. Μήπως εἶναι αὐτὸς ὁ παλαιὸς ναός, ὃν παρεχώρησεν εἰς τοὺς Γενοάτας ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος τῷ 1259 καὶ ἀνέκτισαν λαμπρὸν³ εἶτα οἱ Ζαχαρία, ὠνομάσθη δὲ Ἅγιος Ἀντώνιος, ἀφ' ὅτου παρεχωρήθη τῷ 1393 εἰς τοὺς Αὐγουστίνους Ἐναρέτους κοινοβιάτας μοναχοὺς; Αὕτη μαρτυρεῖται ὡς ἡ παλαιὰ μητρόπολις εἰς ὄνομα τοῦ Ἁγίου Ἀντωνίου Ἀββᾶ τιμωμένη.

Τὸ λατινικὸν ἀρχεῖον χειραγωγεῖ ἡμᾶς εἰς γνῶσιν τῆς ψυχολογίας ὅλης ἐκείνης τῆς ἐποχῆς τῆς ὄντως ἡρέμου καὶ παραδειγματικῆς, ἡ ὁποία ἀρχίζει περὶ μεσοῦσαν τὴν 17^{ην} ἑκατονταετηρίδα νὰ αἰσθάνεται τὸν ἀντίκτυπον ὄλου τοῦ σάλου, ὅστις ἀκολουθεῖ τὴν ἐν τῷ Αἰγαίῳ βενετικὴν δρᾶσιν. Εἶναι οἱ χρόνοι, καθ' οὓς οἱ Τοῦρκοι βλέπουσιν ὑπόπτως τοὺς ἀπογόνους τῶν Ἰουστινιανῶν, οἱ ὅποιοι ἐξ ἄλλου εὐρίσκουσι τὸν καιρὸν ν' ἀναμνησθῶσι τῆς πρὸ αἰῶνος εὐκλείας, νὰ διδαχθῶσι παρὰ τῶν ξένων μοναχῶν, ὧν οὐκ ὀλίγοι μοναὶ ἤκμαζον ἐν Χίῳ, καὶ κυρίως παρὰ τῶν πρακτόρων τῆς Βενετίας, ὅτι

¹ Αἰμ. Σάρου, Τὸ Κάστρον τῆς Χίου σ. 103. Βλέπε καὶ Ἱστορίας Χίου, τ. Α Π σ. 104 - 5.

² Scio Sacra, σ. 19.

ἡ Χίος εἶναι δίκαιον καὶ εὐκόλον νὰ ἀποδοθῆ εἰς τοὺς Λατίνους. Ἐπὶ ἤμισυν καὶ πλέον αἰῶνα διήρκεσεν ὁ πράγματι σάλος οὗτος καὶ μετ' αὐτοῦ αἱ ποικίλαι καὶ φροῦδαι ἐλπίδες, ἅς κατὰ τὴν συνήθειάν των, ἐνέβαλλον οἱ Βενετοὶ καὶ οἱ λοιποὶ δυτικοὶ πολεμοχαρεῖς ἐπιδρομεῖς εἰς τὰς ἀθῶας ψυχὰς τῶν ῥαγιαδῶν, ἐλπίδες ἀποδειχθεῖσαι μετ' οὐ πολὺ ὑπὸ τῶν γεγονότων ὡς λίαν ἐπικίνδυνοι καὶ καταστρεπτικαί, ἀπολήξασι εἰς τὸν μέγαν κλονισμόν τῆς χιακῆς κοινωνίας, τὸν ἀρξάμενον ἀπὸ τοῦ 1695 καὶ μόλις παρελθόντα περὶ τὸ 1720.

Ἡ μεγάλη αὕτη δίνη τοῦ ἀθλίου πολέμου ἐμάρανε τὸν ἀνθῶνα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀλληλεγγύης τῆς ὠραίας Γενοατοχιακῆς κοινωνίας, ἡ ὁποία ἔκτοτε ἀποβάλλει τὸν τύπον ἐκεῖνον ὃν εἴπομεν, τὸν Γενοατοχιακόν, διὰ νὰ λάβῃ τὴν μορφήν τῆς ἀναγεννήσεως, ἥτοι πράγματι ἑλληνομόρφου κοινωνίας, ἥτις δὲν ἔβαινε πλέον ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ἀτυχήσασαν καὶ σμικρυνθεῖσαν κοινότητα τῶν Χίων καθολικῶν. Ἐννοεῖται ὅτι, κατὰ τὴν παροιμίαν «ὄπου φτώχεια ἐκεῖ καὶ γρίνια» ἡ διάστασις ὁσημέραι ἠῦξανε καὶ ἡ σὺν ταύτῃ δυσπιστία, δὲν ἤργησαν δὲ ταῦτα ν' ἀπολήξωσιν εἰς μισαλλοδοξίαν, ἐκδηλωθεῖσαν εἰς βαρυτάτην κοινωνικὴν διάστασιν περὶ τε τὰ μέσα τῆς 17^{ης} ἑκατονταετηρίδος ἐπὶ τοῦ ὀρθοδόξου ἀρχιεπισκόπου Ἰγνατίου καὶ τοῦ τῶν δυτικῶν Ἀνδρέου Σοφιανοῦ¹ ὡς καὶ περὶ τὰ μέσα τῆς 17^{ης} ἐπὶ τοῦ ἐπισκόπου τῶν δυτικῶν Φιλίππου Μπαβεστρέλλη. Δὲν ἔχω δὲ λόγον τινὰ νὰ πιστεύω ὅτι ἤρθησαν πλήρως αἱ αἰτίαι καὶ μέχρι τῶν τραγικῶν γεγονότων τοῦ 1822, ὅτε τόσον ἐδοκιμάσθη ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῆς νήσου, ἀπεγυμνώθη ὁ τόπος παντὸς στολισμοῦ, ἐκάησαν καὶ ἠρειπώθησαν ναοί, ἐξηφανίσθησαν δὲ πολλαχοῦ καὶ τὰ θεμέλια ἐνίων ἐξ αὐτῶν. Κατὰ τὴν θλιβερὰν ἐκείνην περίοδον² δύο μόνον ἐκ τῶν κτιτορικῶν γενοατοχιακῶν ναῶν γνωρίζω τὴν ἀπόδοσιν εἰς τοὺς λατίνους, ἡ τὴν ὑπὸ τῶν λατίνων ἀνακατάληψιν, τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου τοῦ Ταλάρου, ἀνήκοντός ποτε εἰς τοὺς δυτικούς Σοφφρίτη, καὶ τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου τῆς Παδούης, ὅστις ἀνήκεν ἄλλοτε εἰς τοὺς Ἰησουίτας. Καὶ ταῦτα ἐκ τοῦ λατινικοῦ κώδικος, περιλαμβάνοντος κατὰ τὸ 1824 ἱεροπραξίαν ὑπ' ἀριθ. 396 γενομένην ἐν τῷ δευτέρῳ ναῷ, ἐν δὲ τῷ πρώτῳ μέχρι τῷ 1827. Βραδύτερον ὅμως, ὅταν ἀποκατεστάθησαν τὰ πράγματα, ὁ μὲν ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου ἐγκαταλειφθεὶς καὶ πάλιν ἐξηφανίσθη σὺν τῷ χρόνῳ³, ὁ δὲ τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου ἔμεινε εἰς χεῖρας τῶν καθολικῶν, διότι εἶχε δοθῆ ὑπὸ

¹ Α. Βλαστοῦ, Χιακά σ. 104. Χιακά χρονικά τ. Α' καὶ Β' σελ. 7-54. Lequien, Oriens Christianus cap. 19. Migne, Perpetuité de la foi de l'Église Catholique sur l'Eucaristie, Paris 1841 τ. II p. 1128-1129. Γ. Ζολώτα, Ἱστορία τῆς Χίου τ. Γ' II σ. 30 κέξ.

² Ἱστορία τῆς Χίου, Ἐνθ' ἀν. σ. 79 κέξ.

³ Τὴν θέσιν του μαρτυρεῖ τὸ μικρὸν προσκύνημα εἰς τὴν πρὸς τὴν πλατεῖαν ἔξοδον τοῦ Ἐγκρεμοῦ.

τοῦ Ἰουσοῦφ πασᾶ αὐτῷ τῷ ἐπισκόπῳ Φραγκίσκῳ Ξαβερῖῳ Δρακόπολι, οὗ τῷ κτήματι προσέκειτο ὁ ναῖσκος, ὅστις καὶ νῦν μένει ἀκόμη εἰς τῶν πέντε ναῖσκων, οὓς ἔχουσιν οἱ ἐν Χίῳ καθολικοί, ἔχων ὅμως τὸ ἱερὸν πρὸς ἀνατολάς.

Δ'.

ΚΤΙΤΟΡΙΚΟΙ ΝΑΟΙ ΓΕΝΟΑΤΟΧΙΩΝ

Ὅπως ὁ προμνημονευθεὶς ἅγιος Ἰσίδωρος ἀνήκε ποτε εἰς τοὺς Σοφφιέτη, οὕτως ὑπάρχει καὶ μέγας ἀριθμὸς ἄλλων ναῶν, οἵτινες ἦσαν κτιτορικοὶ γενοατοχιακῶν οἰκῶν, περὶ τούτων δ' ἔχω κάμει ἱκανῶς ἐκτεταμένον λόγον ἐν τῷ δευτέρῳ μέρει τοῦ α' τόμου τῆς Χιακῆς ἱστορίας¹. Μετὰ ταῦτα δ' ἠτύχησα νὰ πλουτίσω τὸν κατάλογον ἐκείνον διὰ νέων ὀνομάτων ἐκ τοῦ λατινικοῦ ἀρχείου, καὶ τὸν τόπον τῶν ναῶν τούτων νὰ ταυτίσω ὀριστικῶς εἴτε πρὸς ἡμετέρους ἐν χρήσει ἔτι ναοὺς εἴτε πρὸς καταλυθέντας τοιοῦτους ἐπὶ τῆς καταστροφῆς τοῦ 1822 καὶ τῆς τοῦ σεισμοῦ τοῦ 1881.

Ὡς εἶπον καὶ ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ, οἱ ναοὶ ἧ ναῖσκοι οὗτοι ἦσαν οἰκογενειακοὶ κοινοὶ ναοὶ χρησιμοποιοῦμενοι ἀπὸ κοινοῦ ὑπὸ τῶν ἀπογόνων τῶν τε ἀκολουθούντων τὸ δυτικὸν δόγμα ὡς καὶ τῶν πρεσβευόντων τὸ ὀρθόδοξον. Εἶναι ἀναμφίβολον ὅτι ἡ συνήθεια αὕτη ἐκράτησεν ἐπὶ Γενοατοκρατίας, διετηρήθη δὲ καὶ ἕνα πιθανῶς αἰῶνα ἐπὶ Τουρκοκρατίας ἀσθενεστέρα, ἀτονήσασα ἀσφαλῶς πλέον μετὰ τὰ βενετικά.

Διὰ μέσου τῶν ποικίλων γεγονότων τῆς πολυταράχου χιακῆς ἱστορίας ἔχουσι μείνει στοιχειᾶ τινὰ τοπογραφικὰ τῶν ναῶν τῆς. Δυνάμεθα φέρ' εἰπεῖν νὰ γνωρίζωμεν ποῖοι ναοὶ ἐκ τῶν γνωστῶν ἦσαν κατὰ τὴν κατοχὴν ἑλληνικοὶ καὶ παρέμειναν τοιοῦτοι, ποῖοι κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν δυτικῶν, ποῖοι ἀνήκον εἰς βυζαντιακὰ γένη διαμείναντα ὀρθόδοξα, τέλος ποῖα τὰ ὀνόματα καὶ αἱ θέσεις κτιτορικῶν ναῶν γενοατοχιακῶν γενῶν, ὧν πολλοὶ ὑπὸ τὴν σημερινήν των ἑλληνικὴν μορφήν, ὡς ἐνοριακοὶ ναοὶ μένουσι ἢ ὡς ἐρημοκκλήσια ἢ καὶ ἐρεῖπια.

Ἐκ τῶν σφζομένων καὶ νῦν ἐν χρήσει τελευταίων τούτων ναῶν παρετήρησα ὅτι πλεῖστοι εἶναι διηρημένοι εἰς δύο μέρη ἢ κλίτη. Τοῦτο δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῆ πανταχοῦ ὅτι ἔγινε πρὸς αὔξησιν τοῦ χώρου τοῦ ναοῦ, ἀφ' ἑνὸς μὲν, διότι οἱ ναοὶ φαίνονται παλαιοὶ καὶ ἀφ' ἑτέρου, διότι οἱ Τοῦρκοι δυσκολώτατα παρείχον ἀδειας ἀνοικοδομῆς ἢ προοσθήκης, πολλῶ δὲ μᾶλλον ἰδρύσεως ναοῦ νέου. Εἰδικῶς δὲ τοῦτο παρετήρησα εἰς ναοὺς οἰκογενειακοὺς γενοατοχίων, ὡς π.χ. εἰς τὴν Παναγίαν Εὐρετήν, ἣτις ἦτο τῶν Μανσόνη, εἰς τὴν ἁγίαν Ἄνναν Παλαιοκάστρου ἄλλοτε τῶν Τιμόνη, εἰς τὸν ἅγιον

¹ Ἱστορία τῆς Χίου τ. Α. II, σ. 118 - 122.

Θεοδόσιον, ἄλλοτε τῶν Σοφριέτη καὶ εἶτα τῶν Σκυλίτη, εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον τὸν Κητοκτόνον καὶ ἄλλοτε Ἰουστινιάνη, εἰς τὸν ἅγιον Γεώργιον Γκιάζου (Ghiaso) καὶ εἰς τὴν ἐν ἀχρηστία νῦν Παναγίαν Γλυκειάν, κειμένην εἰς τὸ Τάλαρος, ἡμίσειαν ὥραν ἀπέχουσαν τῆς πόλεως πεζῇ, περὶ ἧς διὰ μακρῶν κατωτέρω.

Ἐναντιότως εἶναι πολλοὶ ναοὶ καὶ νῦν ἐν χρήσει, καίπερ ἄλλοτε ὄντες

Εἰκ. 1. Τοιχογραφία τοῦ νάρθηκος Ἁγίου Ἰωάννου Ἀργέντη.

κτιτορικὸὶ οἴκων παλαιῶν, οἵτινες μένουσιν καὶ νῦν μονόκλιτοι ὡς ἦσαν τὸ πάλαι. Τούτους ἔχω πάντα λόγον νὰ πιστεύω ὅτι ἐχρησιμοποίησαν οἱ Λατῖνοι, ὡς π.χ. τὸν μικρὸν ἅγιον Ἰσίδωρον τοῦ Ταλάρου, προσκείμενον ἐν εἴδει παρεκκλησίου εἰς τὸν ἀρχοντικὸν πύργον τῶν Σοφριέτη ποτέ¹, ὅστις ἔχει καὶ τῶρα τὸ ἱερὸν πρὸς Α., καὶ εἶναι φανερόν ὅτι οὕτως εἶχε καὶ ἄλλοτε, τὸν ἅγιον Ἰωάννην Ἀργέντην, παλαιὸν ναὸν τῆς μεσαιωνικῆς κατοικίας τοῦ γένους Ἀργέντη, τὸν ὁποῖον ἐχρησιμοποίησαν οἱ γενόμενοι κύριοι τῆς περιοχῆς ἐκείνης ὅλης ἀπὸ Καλλιμασειᾶς μέχρι Νεημάτων φρουδάρχη Ἰουστινιάνη

¹ Ἱστορία τῆς Χίου τ. Α Π, σ. 120 - 21.

δελλά Ρόκκα¹, ἔχοντα καὶ νῦν τὸ ἱερὸν πρὸς Α., διασφύζοντα τὸν παλαιὸν νάρθηκά του μετὰ τοιχογραφιῶν, ὡς εἶδον ἐφέτιος ἀποκαλυφθείσας τυχαίως, τέχνης καλῆς, ὡς δεικνύει ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν² (εἰκ. 1).

Ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ νάρθηκος ὑπάρχουσιν ἀκιδιογραφήματα οὐ δυσχερῶς ἀναγινωσκόμενα, γραφέντα ὑπὸ λατινικῶν χειρῶν, τῶν ἀρχόντων τοῦ ἐκεῖ τόπου καὶ τοῦ ναοῦ, τὸν ὁποῖον μετεχειρίζοντο ὡς εἶχεν, ὑπὸ τὴν ἀνατολικὴν αὐτοῦ μορφήν. Εἰς ἀκιδιογραφήματα, χαραγμένα ἐπὶ τῶν τοιχογραφιῶν, ὡς εἶπον, ἀναγινώσκονται :

«hic fuit Iustinianus Georgius MDLXII (1557).

1499 die IV Iustinianus Ottmus³.

Iustinianus Johannes 1499.

Johannes Adurnis qu 1467⁴.

Bartholomei Rocca + ἀνύψ= 1487.

1608 Ber(nardo).....

Τὸν Βερνάρδον τοῦτον ταυτίζω, δικαίως νομίζω, πρὸς τὸν Bernardo Giustiniani della Rocca ἀναφερόμενον ἐν τῷ Λατ. κώδικι εἰς πράξεις τοῦ ἔτους 1582 καὶ 1585, δεδομένου ὅτι ὁ Καταρράκτης καὶ τὸ κτῆμα τῶν Ἀργέντη ἀνήκεν εἰς τοὺς Della Rocca. Οὗτος, ὡς φαίνεται ἐξ ἄλλης πρῶξεως, ἀνεδέχθη τῷ 1583 μετὰ τῆς Αἰκατερίνης Μιχαήλ Δριμῦ

¹ Ἱστορία τῆς Χίου τ. Α I σ. 612-15. Α II, Γενεαλογία Χιακῆ, ἐνθα βλ. Ἑλλ. ὀνόματα Ἀργέντη καὶ Δελλὰ Rocca. Αἱ μ. Ζολώτα, Ἅγιος Ἰωάννης Ἀργέντης ἐν Χιακοῖς Χρονικοῖς τ. Α καὶ Β σ.119. Ἐπιθι καὶ τὴν εἰς τὴν ἐφημ. «Ἐλευθέρον Βῆμα» ἀριθ. 3375 3/9/31 δημοσιευθεῖσαν ἐμὴν διατριβήν. Εἰς τὴν Συλλογὴν τῶν τουρκικῶν χιακῶν ἐγγράφων τοῦ Χρ. Μαυροπούλου ὑπ' ἀριθ. 9 ὑπάρχει ἐν σχετικῶν μὲ τὴν ἐπισκευὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τούτου, δι' ἣν ἔδωκεν ἄδειαν τὸ Ἱεροδικεῖον Χίου νὰ γίνῃ «ἄνευ οὐδεμιᾶς προσθήκης». Ἐκ τῶν δεδομένων δ' ἐκεῖ μέτρων μήκους καὶ πλάτους τοῦ ναοῦ, ἀριθμοῦ τῶν παραθύρων, θυρῶν κτλ. καταφαίνεται ὅτι ὁ νῦν ναὸς εἶναι ὁ αὐτὸς καὶ ὁ τοῦ 1741. Ὁ μόνον ἀναφέρεται ὡς μὴ ὑπάρχον σήμερον εἶναι τὸ παρὰ τὸν νότιον τοῖχον δίκην πύργου κωδωνεῖον. Κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος 1741 ἐγένετο καὶ ἄλλων ναῶν ἢ ἐπισκοπεῖ, ἐκ τούτου δὲ φαίνεται ὅτι πρὸ τινος παραλαβόντες πλέον τοὺς ναοὺς οἱ ὀρθόδοξοι, ἐπεσκέαζον ἡμελημένους ὄντας.

² Αἱ φωτογραφαίαι ἐπιλοτεχνήθησαν ὑπὸ τῶν κ.κ. Τσίμα καὶ Παπαχατζηδάκι, οἵτινες ἐξέδωκαν καὶ τὴν ὠραιότατην ἐργασίαν των ἐσχάτως διὰ τὰ ψηφιδωτὰ τῆς Ν. Μονῆς Χίου καὶ τὰς τοιχογραφίας τοῦ Πρωτάτου.

³ Ὁ Ὄττομόνος οὗτος ἀναφέρεται καὶ εἰς τοὺς γενεαλογικοὺς πίνακας τοῦ Κ. Χόφφ, Chroniques Grécoromaines, Tables des Giustiniani, dynastes de Chio, καὶ εἰς ἐνεπιγράφους ἐπιτυμβίους ἢ ἀναθηματικὰς μαρμαρίνας πλάκας ἐν τε τῇ ἐμῇ Συναγωγῇ Χιακῶν ἐπιγραφῶν (Συναγωγὴ Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν ἐπιγραφῶν ἐν Ἀθηνᾶς τόμ. Κ' σ. 296 καὶ 299 ἀρ. 5, 6, 7) καὶ παρὰ τῷ Hasluc k, Annual of the British S. of Ath. No. XVI 1909-16 σελ. 138-184.

⁴ Οἱ Ἀδόρνοι ἦσαν ἐκ τῶν εὐγενεστάτων Γενοατῶν.

(Ράλλη) τέκνον τι ἑνὸς ἄλλου Ἰουστινιάνη. Εἰς προᾶξιν δὲ αὐτόθι πάλιν τοῦ 1608 προσονομάζεται οὗτος, καὶ εἶτα τὰ τέκνα του, Argirofo, δι' οὗ ὄνόματος ἀκούονται ἐφεξῆς, ἀχρηστευμένου τοῦ Della Rocca: (Della Rocca) detto Argirofo. Ἄλλος δὲ πάλιν κλάδος τῶν αὐτῶν εἶναι οἱ λεγόμενοι Chirurghi, διὰ τινὰ ἕξ αὐτῶν γενόμενον χειρουργον.

Ἐπειδὴ δὲ εἶναι γνωστὸν ὅτι οἱ Δελλὰ Ρόκκα ἐγκατεστάθησαν εἰς τὸν Καταρράκτην πρὸ τῶν μέσων τοῦ ιε' αἰῶνος, καὶ ὅτι ὁ ἕξ αὐτῶν Johannes Iustinianus olim della Rocca ἵδρυσεν τὸ ὠραιότατον καὶ ὀχυρὸν αὐτόθι κάστρον, εἶν' εὐνόητον ὅτι ναὸς τῶν ἐχρησίμωσεν οὗτος ὁ Ἅγιος Ἰωάννης,

Εἰκ. 2. Πρόσοψις τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Γλυκειᾶς.

εὐρισκόμενος ἐγγύτατα τοῦ φρουρίου εἰς θέσιν λαμπρὰν καὶ ὅτι ὁ ναὸς οὗτος ἀνήκεν ἄλλοτε εἰς τοὺς Γενοατοχίους Ἀργέντας, ἀκουομένους ἐν Χίῳ τοῦλάχιστον ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιδ' αἰῶνος.

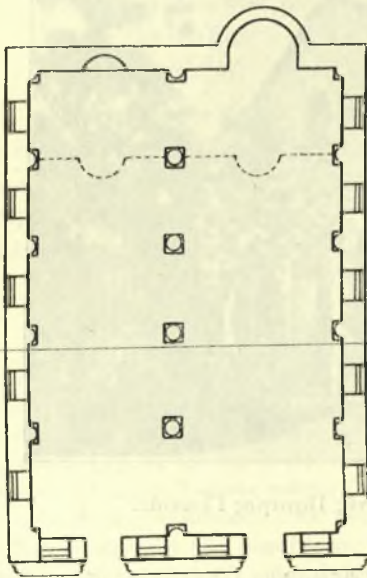
Ἐπανερχομένη νῦν εἰς τοὺς μονοκίτους ἢ σχήματος μικρᾶς βασιλικῆς κτιτορικούς ναοὺς τῶν Γενοατοχίων, ἀναφέρω καὶ τὸν ἅγιον Παντελεήμονα, νῦν ἡμιηρειώμενον ἐν Ταλάρῳ, ἀνήκοντ' ἄλλοτε εἰς Ἰουστινιάνας καὶ ἀναφερόμενον ἐν τῷ κώδικι ἀρχομένου τοῦ ιζ' αἰῶνος, ἔχοντος ὁμοίως τὸ ἱερὸν πρὸς Α. Εἶναι ναῖσκος χαριέστατος, ὀκδομημένος ὅλος ἐκ λίθου χιακοῦ, χρώματος ὄχροκιτρίνου, ἐπιμελέστατα, διασφύζει δ' ἐνιαχοῦ καὶ τὸ ὠραῖόν του ἐκ μεγάλων λευκῶν μαρμαρίνων πλακῶν δάπεδον. Οὐ μακρὰν δ' εἶναι καὶ ἕτερος ὁμοίου σχήματος ναὸς, ὁ ἅγιος Ἰωάννης, νῦν μὲν ἐπιλεγόμενος τῶν

Σουβατζήδων ὡς ἀνήκων εἰς τὴν ἀδελφότητα τούτων, ἄλλοτε δὲ εἰς τοὺς Andoria, ὅστις εἶναι διώροφος. Εἰς τὸ κάτω μέρος ὑπάρχει δωμάτιον ἀποτελοῦν τμήμα ἄλλοτε ἐξοχικῆς τινος ἐπαύλεως, εἰς δὲ τὸ ἄνω ὁ ναός, συμμετρικός καὶ υψηλός, ἔχων εἰς τὴν μικρὰν αὐλὴν του τὰ συνήθη εἰς τὰ προαύλια τῶν χιακῶν ναίσκων μεγάλα καὶ ἀναπαικτικὰ πεζούλλια.

Τέλος ἐρχόμεθα καὶ εἰς τὴν Παναγίαν τὴν ἐπιλεγομένην «Γλυκειάν», εὐρισκομένην ἄνευ στέγης, σταυροθολίων καὶ θυρῶν, πλὴν μὲ ἀκραιούς σχεδὸν τοὺς τέσσαρας τοίχους ἐντὸς ἑνὸς κήματος, τὸ ὁποῖον ἀνήκει σήμερον εἰς τὰ σχολεῖα Χίου ἐκ δωρεᾶς τοῦ Ἑλ. Κυπριδάκη, κειμένην δὲ ἐγγύτατα τοῦ παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Ἰσιδώρου τῶν δυτικῶν εἰς τὸ Τάλαρος καὶ τῆς δημοσίας ὁδοῦ ἐγγύτατα (εἰκ. 2).

Περὶ τοῦ ναοῦ τούτου ὑπάρχει ἔγγραφο τοῦ ἱεροδικείου, διὰ τὴν ἐπισκευασθῆ, ἐν ἔτει 1741 ὁμοίως ¹,

Εἰκ. 3. Κάτοψις τοῦ ναοῦ Γλυκειᾶς.

«κατὰ τὸ ἀρχικὸν σχέδιον, ἄνευ ἐπεκτάσεως καὶ ἐξυψώσεως». Ἐν τῷ ἐγγράφῳ δίδονται σαφῶς τὰ μέτρα τοῦ παλαιοῦ ναοῦ, ἵνα μὴ ἔχωσιν οἱ χριστιανοὶ τὴν ἄδειαν ν' αὐξήσωσι τὸν χῶρον αὐτοῦ, ἢ τὸ ὕψος, ἥτοι τὸ μήκος, 15 τεκτ. πήχ. τὸ πλάτος 7 καὶ 17 δακτ. καὶ τὸ ὕψος 18 τεκτ. πήχ.

Δὲν γνωρίζω ἐὰν εἶναι ἀκριβῆ τὰ μέτρα ταῦτα. Ἡ ὑπὸ μηχανικοῦ γενομένη καταμέτρησις ² δίδει μήκος τῶν σημερινῶν ἐρειπίων 14 μ. καὶ πλάτος 10 ἐξωτερικῶς, ἐσωτερικῶς δὲ 12.50 × 8.50. Ὁ ναός εἶναι ἐκτισμένος ὅλος διὰ τοῦ αὐτοῦ πολυτελοῦς πελεκητοῦ χιακοῦ λίθου, ἐξ οὗ καὶ ὁ ἅγιος Παντελεήμων μετὰ μεγάλης ἐπιμελείας. Ἡ στέγη ἦτο ὀξυκό-

ρουφος, κεκαλυμμένη μὲ μεγάλας πλάκας βαθυχρώμους, ὅπως καὶ ἄλλων συγχρόνων καὶ παλαιότερων χιακῶν ναῶν, τὸ δὲ δάπεδον ἐκαλύπτετο ἀπὸ μεγάλας μαρμαρίνας πλάκας. Κατὰ τὸ μέσον χωρίζεται διὰ σειρᾶς τεσσάρων κίωνων, ὡς φαίνεται ἐν τῷ σχεδίῳ, ὧν μόνον αἱ βάσεις ὑπάρχουσι νῦν (εἰκ. 3). Οἱ κίονες

¹ Χ. Μαυροπούλου, Χιακὰ τουρκικὰ ἐγγραφα σ. 16 - 7, ἀριθ. 10.

² Τοῦ κ. Ἄντ. Κωστάλα, μηχανικοῦ τοῦ δήμου Χίου, γενομένη κατ' Αὐγουστον τοῦ 1930, οὐτινος εἶναι καὶ ἡ παραιτημένη κάτοψις τοῦ ναοῦ.

αὐτοὶ δὲν εἶναι ἀκριβῶς εἰς τὸ μέσον τοῦ πλάτους, διότι τὸ πρὸς δεξιὰ κλίτος εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερον τοῦ ἀριστεροῦ. Ἐπὶ τῶν τεσσάρων τούτων κίωνων ἔστηρίζοντο, ὡς καὶ ἐπὶ ἰσαρίθμων ἐπὶ τῶν πλαγίων τοίχων πεσσῶν, τὰ τοῦ ναοῦ σταυροθόλια. Ἐπὶ τῶν πρὸς Β. καὶ Ν. πλευρῶν φέρει παράθυρα ἔσωθεν, ὧν τὰ πλεῖστα κεκλεισμένα, τέσσαρα ἐπὶ τῆς πρὸς Δ. πλευρᾶς, ἀνὰ δύο δ' ἑκατέρωθεν τῶν δύο ἐπὶ τῆς πλευρᾶς ταύτης τῆς προσόψεως θυρῶν. Τὸ ἔγγραφο

Εἰκ. 4. Μαρμαρινὴ εἰκὼν τῆς Παναγίας Γλυκειᾶς.

τῆς ἐπισκευῆς τοῦ ναοῦ λέγει ὅτι ὄντως εἶχεν ἐν ὄλῳ τότε πέντε ἀνοικτὰ παράθυρα καὶ ἓνα φεγγίτην. Αἱ δύο τῆς προσόψεως καὶ μόναι θύραι πλαισιοῦνται καλλιτεχνικώτατα, ὡς καὶ αἱ παραστάδες καὶ τὰ ὑπέρθυρα διὰ ζώνης ἐκ λίθων χιακῶν τεφρῶν καὶ ῥοδίνων ἐναλλάξ τεθειμένων. Ὅμοίως ἐντέχνως καὶ ἀπερίττως κοσμοῦνται καὶ τὰ παράθυρα διὰ λίθων πορίνων βαθυχρώμων. Ὑπεράνω τῆς πρὸς τὰ δεξιὰ θύρας ὑπάρχει κοίλωμα, ἐν ᾧ ὑπῆρχεν ἄλλοτε τοποθετημένη εἰκὼν ἐκ μαρμαροῦ τῆς Παναγίας, ἣτις εὐρίσκεται τανῦν ἐντὸς τοῦ ναοῦ. Ἡ εἰκὼν αὕτη, ἔργον Χίου τεχνίτου, φέρει τὴν χρονολογίαν 1813

(εἰκ 4) εἰς τὸ ἄνω αὐτῆς θραῦσμα, ὡς καὶ ἄλλα τινὰ γράμματα δυσδιάκριτα, εἰς δὲ τὸ κάτω τὰ ἐξῆς: διὰ χειρὸς Ἰω. Φατούρου. Νομίζω ὅτι ἡ εἰκὼν δὲν ἀνήκει εἰς τὸν παλαιὸν ναόν, ὡς ἄλλως τε καὶ ἡ χρονολογία αὐτῆς λέγει, — ἐκτός, ἔὰν ἡ χρονολογία ἐτέθη βραδύτερον ὑπὸ χειρὸς ἄλλης — καὶ ὅτι ἐτέθη εἰς αὐτὴν τὴν θέσιν τοῦ ὑπερθύρου ἴσως εἰς ἀντικατάστασιν εἰκόνας ἄλλης φραγομόρφου ἢ καὶ οἰκοσήμου. Ἄλλα καὶ οὕτως ἔχουσα, μαρτυρεῖ τὴν συνήθειαν, ἣν εἶχον οἱ γενοατοχιοὶ νὰ διακοσμῶσι τοὺς ἰδιοκλήτους αὐτῶν ναοὺς διὰ μαρμαρίνων εἰκόνων τῶν ἁγίων κατὰ τὸ σύστημα τῶν δυτικῶν. Δεῖγμα τοιούτων εἰκόνων χιακῶν καὶ ἡ παρατιθεμένη εἰκὼν τοῦ ἁγίου Νικολάου,

Εἰκ. 5. Ἅγιος Νικόλαος (εἰκὼν ἐκ μαρμάρου).

ἀνήκουσα εἰς παρεκκλήσιον τῶν Ὀρφανῶν καὶ εἶτα τῶν Βούρων, ἐν τῇ πόλει (εἰκ. 5).

Ἐπὲρ τὴν πρὸς τὰριστερὰ θύραν εὐρίσκεται ἐντοιχισμένη ὠραιότητι ῥοζέττα ἔχουσα ἐν τῷ κέντρῳ τὸ Ἰουστινιάνειον μονόγραμμα, ὡς φαίνεται ἐν τῇ εἰκόνι (εἰκ. 6), μαρτυρία τῆς τε παλαιότητος καὶ τῆς εὐγενείας τοῦ καλλίστου ναοῦ. Οὕτως εὐρισκόμεθα ἀναμφιβόλως πρὸ ναοῦ κτιτορικῶν γενοατοχίων, οἱ ὅποιοι κατὰ τὸ κρατοῦν ἐν τῇ θαυμαστῇ ἐκείνῃ κοινωνίᾳ τοπικὸν δόγμα

ἐστέγαζον τὰ προσκυνήματά των τὰ οἰκογενειακὰ ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν στέγην, προτιμωμένων τῶν τύπων τοῦ ἀνατολικοῦ δόγματος, ὡς φανερώνει ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Γλυκειᾶς, ἡ ὁποία συμβολίζει τὴν οἰκοδομικὴν μιᾶς ἐποχῆς περιβληθείσης πλέον χαρακτῆρα τοπικόν.

Καὶ νῦν ἀκουσίως ἔρχεται τὸ ἐρώτημα· μήπως τὸ πρὸς τὰ δεξιὰ μέρος τοῦ ναοῦ τὸ φέρον τὴν κομψὴν κόγχην ἦτο προωρισμένον διὰ τοὺς ἀνατολικούς καὶ τὸ πρὸς τὰ ἀριστερὰ διὰ τοὺς δυτικούς λειτουργούς; Τολμηρὸν τὸ ἐρώτημα, ἀλλὰ οὐχὶ καὶ ἄστοχον, κατόπιν τῶν ἐν ἀρχῇ τῆς μελέτης αὐτῆς λεχθέντων.

Ἐν τῇ παρατιθεμένῃ εἰκόνι φαίνεται καὶ οἰκοσήμον. Τοῦτο δέον ν' ἀναχθῆ εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς 15' ἑκατονταετηρίδος, ὅτε ἔχομεν καὶ ἄλλα σύγχρονα

λατινικά τοιαῦτα καὶ παρόμοια ἐν τῇ συλλογῇ τῶν λατινικῶν ἐνεπιγραφῶν λίθων τῆς Χίου καὶ ἀκόμη παλαιότερα¹, ἀνάλογον δ' εἶναι καὶ τὸ μονόγραμμα τοῦ πύργου Ἰουστινιάνη D'Andrea² μὲ χρονολογίαν 1513, ὕστεροῦν ὁμῶς εἰς κομψότητα καὶ χάριν.

Πρὸ τοῦ κομποῦ ναοῦ καὶ πέραξ αὐτοῦ ὑπάρχει ὠραία ἀλλή τοῦ χαρακτηριστικοῦ τοπικοῦ τύπου μὲ τὰ πρακτικὰ πεζούλλια, τὸ ὠραῖον χιακὸν μαγγανοπήγαδον καὶ ἐπὶ πᾶσι τὸ δάσος ἐκεῖνο τὸ πυκνὸν τῶν ἐσπεριδοειδῶν τοῦ χιακοῦ κάμπου.

Οἱ πολλοὶ πιστεύουσιν ὅτι τὴν ἐπωνυμίαν Γλυκεῖα φέρει ἡ Παναγία, ὡς π. χ. ἡ Παναγία ἢ Βοήθεια, ἡ Γλυκοφιλοῦσα κάλ. Φρονῶ ὁμῶς ὅτι τὸ ἐπίθετον τοῦτο τῆς Παναγίας προέρχεται ἐξ οἰκογενειακοῦ ἐπιθέτου, κατὰ τὴν χιακὴν συνήθειαν, ἥτις ὠνόμαζε τοὺς ναοὺς ἐκ τῶν κτιτόρων των. Ἔχομεν οὕτω παλαιῶν ναῶν ὀνόματα ἀνάλογα ἐξ ἐπωνύμων, κτιτορικὰ δηλαδή, ὡς εἶναι ἡ Παναγία ἢ Μεντονία, ἥτοι ἡ τῶν Μεντόνη, ἡ Παναγία Κοροβιλιά, μεγάλη τοῦ Κάμπου ἐκκλησία ἐκ τοῦ κτίτορος Κοροβίλη, ἡ Παναγία ἢ Παχειά ἐκ τοῦ κτίτορος Νεγροπόντε Παχύ, ἡ Παναγία Χρυσοχεριά (ὄχι Χρυσοχέρα), ἐξ ἐπωνύμου Χρυσοχέρης, ὡς καὶ ὁ Ἅγιος Γεώργιος ὁ Σεκιάρης (ὄχι τοῦ Σεκιάρη), ὁ Ἅγιος Ἰωάννης Ἀργέντης (ὄχι τοῦ Ἀργέντη)³.

Κατὰ ταῦτα ἡ Παναγία φέρει τὸ ἐπώνυμον τοῦ κτίτορος Γλυκοῦ ἢ Γλυκῦ κατὰ τὸ χιακὸν ἰδίωμα, ὅστις φαίνεται ὅτι εἶχεν ὡς παρωνύμιον, ἥτοι ἴδιον ἐνὸς κλάδου ὄνομα, τὸ ὄνομα Γλυκῦς, κατὰ τὴν τότε συνήθειαν, ἡ

Εἰκ. 6. Ἰουστινιάνειον ἐμβλημα Γλυκεῖας.

¹ Βλ. Αἰ μ. Ζολώτα, Συναγωγὴν Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν Ἐπιγραφῶν καὶ Πίνακας αὐτόθι λατινικῶν ἐπιγραφῶν ἐν Ἀθηνᾶς τόμῳ Κ', πίνακ. 1-10. Hasluck, Ἐνθ' ἄν. Ἰδὲ καὶ τὴν Συλλογὴν τοῦ Μουσείου πόλεως Χίου.

² Σήμερον κτήμα Μονησῆ ἐπὶ τῆς ὁδοῦ τῆς φερούσης εἰς τὰ Καμπόχωρα.

³ Πρὸβλ. ὁ Καρύτης, ὁ Ραγκαβᾶς κτ. Ἐπιθὶ καὶ Φ. Κοκουλῆ, Ἅγιων ἐπίθετα ἐν τῷ Ἡμερολόγιῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος τοῦ 1930 σ. 393.

ὅποια διέκρινε τὰ μέλη ἑνὸς μεγάλου γένους διὰ παρωνυμίων, ἅτινα συνήθως ἔμμενον πλέον ὡς μόνιμα ὀνόματα. Εἶδομεν ἀνωτέρω τὰ δύο παρωνύμια τῶν Della Rocca, τὰ ὅποια ἐσβέσθησαν εἰς δευτέραν καὶ τρίτην γενεάν. Τὸ μέγα ἐπώνυμον τῶν Della Rocca εὗρισκω σὺν τῷ χρόνῳ ἐν τῷ λατινικῷ Ἀρχεῖῳ μετενδεδυμένον εἰς τὰ Chirurgi καὶ Argirofo, εἶδομεν ὅτι ὁ κτίτωρ τῆς Παναγίας Νεγροπόντης Ἀμβρόσιος παρωνυμεῖτο Παχὺς καὶ δὲν πρέπει νὰ χωρῆ οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι πολλῶν ἐξόχων γενῶν τὰ ἴχνη ἠφανίσθησαν ὑπὸ τὰ παρωνύμια. Οἱ κλάδοι τῶν Μαυροκορδάτων, τῶν Σκυλιτσῶν καὶ τῶν Καλβοκορέσηδων καὶ Πετροκοκκίνων ἐγνωρίζοντο δι' ἕξ ἕως ἑπτὰ παρωνυμίων. Διὰ τοῦτο δὲν ἐδίστασα ν' ἀναγνωρίσω καὶ τῆς Παναγίας Γλυκειᾶς τὸν παλαιὸν κτίτορα ἀπὸ ἐν πολυτιμον σημείωμα τοῦ Λατινικοῦ κώδικος ὑπ' ἀριθ. 200 καὶ ἐν ἔτει 1611. Ἐν αὐτῷ ἀναφέρεται ὁ γάμος τοῦ Καρόλου de Rapallo, εὐγενοῦς Γενοάτου, detto Dolce καὶ τῆς Μαρίας κόρης τοῦ Ξένου Δεσπεράμου, γενομένου ἐν ἀγίῳ Θεοδοσίῳ τῶν Σοφιανῶν, οὐ μακρὰν τοῦ κτήματος τοῦ de Rapallo (Γλυκοῦ). Ἐννοεῖται ὅτι εἰς τὴν ἐπομένην γενεάν οὐδεὶς ἀνέφερε πλέον τοὺς Rapallo, ἀλλὰ τοὺς Γλυκεῖς καὶ τούτων ἕνεκα ἡ Παναγία Γλυκειά. Ἦσαν δὲ οἱ de Rapallo εὐγενεῖς Γενοᾶται, καὶ Ἰουστινιάναι καὶ αὐτοί, ὡς φαίνεται καὶ ἐκ μιᾶς μεγάλης μαρμαρίνης ἐπιτυμβίου πλακός, εὗρισκομένης τανῦν ἐν τῷ λατινικῷ ἐπισκοπέῳ, ἡ ὅποια ἤτο ποτε εἰς τὸ νεκρικὸν παρεκκλήσιον τῶν de Rapallo ἐντὸς τοῦ φρουρίου. Ἡ ἐπιγραφή φέρει τὴν χρονολογίαν 1445¹.

ΑΙΜΙΛΙΑ Κ. ΣΑΡΟΥ

¹ Αἰμ. Ζολώτα, Συναγωγή Χιακῶν καὶ Ἐρυθραϊκῶν Ἐπιγραφῶν ἐν Ἀθῆνᾶς τ. Κ' (1908) σελ. 295-6.